

נושא אחד, קולות אחדים: לשון ותרבות בחקר השואה דן מכמן

באמצע העשור השישי מאז תום מלחמת העולם השנייה פורח המחקר ההיסטורי והלא-היסטורי על השואה כפי שלא פרח בכל העשורים שלפניו. הפריחה הזאת לא רק ברכה יש בצדה (כפי שעוד יצוין להלן), והיא מחייבת מעקב בוחן אחר המגמות המשתנות, ההדגשים למיניהם והבעיות הרובצות לפתח. ראוי היה אפוא שיקום גוף כלשהו שישים לו למטרה לעקוב בשיטתיות אחר המחקר המתבצע וינתח אותו ואת מגמותיו. המעקב השוטף נחוץ לעולם המחקר, משום שרק בעזרתו יכול חוקר להתמצא התמצאות של ממש במרחש במגוון נושאים ובארצות הרבה, למקם את עצמו ולבחור את דרכו המחקרית. ברם, אין מסגרת מעקב כזאת בנמצא, ואף ניתוחים של תחום ההיסטוריוגרפיה המובהקת של השואה הם מעטים יחסית להיקף המחקר המתבצע. ניסיונות עיקריים של מיפוי וניתוח – מקצתם מוצלחים יותר, מקצתם מוצלחים פחות – פורסמו בשנות השמונים של המאה העשרים – הכינוס על ההיסטוריוגרפיה של השואה מטעם יד ושם (שבו, כדרכו של כינוס מדעי, נקבעו הנושאים על-פי מצאי של חוקרים ולכן לקה בחסר), חיבור מיפוי מקיף של נושאי יסוד במחקר מאת מיכאל מארוס, ספרה של לואיס דווידיביץ על מגמות מחקריות בכמה ארצות ומאמר בעייתי כלשהו (בשל הכיסוי החלקי) של ראול הילברג על מצב המחקר, ערך בלתי מספק על "היסטוריוגרפיה" באנציקלופדיה של השואה, מאמר של קונראד קוויט על רקע "פולמוס ההיסטוריונים" (Historikerstreit) בגרמניה, ומאמר של ישראל גוטמן שדן ב"מכלול הכתיבה ההיסטורית של יהודים (ההדגשה שלי, ד"מ) על נושא השואה", וציין שלושה מוקדים מרכזיים "של עבודה מחקרית וכתיבה במשך הזמן" – פולין, ישראל וארצות-הברית.¹

החוקרים השונים שפרשו את השקפותיהם ציינו נושאים מרכזיים, אסכולות מתפלמסות, תקופות ומרכזי מחקר. היום, לאחר התרחבות היקף המחקר, נראה לי שהתמונה מורכבת יותר. דומה שדווקא לעניין יהדותו או אי-יהדותו של החוקר כשלעצמו, אפיון שהיה בעל משקל בראשיתו של המחקר, נודעת היום משמעות פחותה לעומת גורמים אחרים. מאז ראשית שנות השישים פרץ העניין בחקר השואה את גבולות ההשתייכות היהודית, ונראה גם שמאז שנות השבעים קטן חלקם המספרי של היהודים מזה של לא-יהודים בין החוקרים. התופעה הזאת נבעה במידה רבה מכך שחוקרים ומעצבי הזיכרון והתודעה הציבוריים בארצות העולם המערבי הגיעו להכרה, שהשואה הנה בעלת משמעות והשלכות מקומיות ואוניברסליות. הכרה זו עצמה היתה תולדה של התגוננות נושאי המחקר מאז ראשית שנות השישים ושל המסקנה החוזרת ונשנית כי לנושא היהודי שמורה מרכזיות ביכולת להבין את המדינה הנאצית ותפקודה בכלל.

במשך זמן רב השתדלתי לעקוב במידת האפשר² אחר ספרות המחקר ההיסטורית על השואה המתפרסמת ברחבי העולם,³ ובדקתי את הערות השוליים, רשימות המקורות והביבליוגרפיות. במהלך המעקב הזה התרשמתי יותר ויותר שבעיצוב מוקדי ההתעניינות של המחקר על השואה במקומות השונים נודעת משמעות עצומה – אף כי לא מוחלטת – לסוגיית "לשונות-העל" התרבותיות שבתחומן פועלים החוקרים. לשונות התרבות הללו מכתבות במידה רבה את תפוצתם של רוב הספרים מחד גיסא, ואת הסתמכותם של חוקרים על ספרות משנית מאידך גיסא. זאת ועוד, סדר היום העיוני השונה של תחומי הלשון האלה יוצר

¹ ישראל גוטמן וגדעון גריף, *השואה בהיסטוריוגרפיה*, ירושלים תשמ"ז; ראול הילברג, "התפתחויות בהיסטוריוגרפיה של השואה", *דפים לחקר תקופת השואה* ו' (תשמ"ח), עמ' 29-7; א"ג אדלר הייט, "היסטוריוגרפיה", *האנציקלופדיה של השואה*, תל-אביב תש"ן, עמ' 375-371; ישראל גוטמן, "מחקר השואה – בעיות והיבטים", בתוך: ג'פרי ויגודר (עורך), *עיונים ביהדות זמננו – מוגשים למשה דייוויס*, ירושלים תשמ"ד, עמ' 83-73; Michael R. Marrus, *The Holocaust in History*, Hanover, N.H. 1987; Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, Cambridge, Mass. And London, England 1981; Konrad Kwiet, "Judenverfolgung und Judenvernichtung im Dritten Reich. Ein historiographischer Überblick", in: Daan Diner (Hrsg.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?*, Frankfurt am Main 1987, pp. 237-264, 294-306.

² לאמיתו של דבר זוהי משימה יומרנית ובלתי אפשרית בעליל: על-פי מעקב הרכש של ספריית יד ושם (ראה דיאגרמה בעמוד ממול) שנעשה בידי מנהלה רוברט רוזט, נרשמו בה, למשל, בשנת 1998 כ-3,800 כותרים (יותר מעשרה ליום)! בחוברות *רשימת מאמרים במדעי היהדות (רמב"א)* של הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, נרשמו במדור "שואה" בשנות השמונים בממוצע קצת יותר מ-200 כותרים לשנה, ואילו בשנות התשעים נע הממוצע בין 300 ל-350.

³ ראה לעניינים אלה: דן מכמן, *השואה וחקרה: המשגה, מינוח וסוגיות יסוד*, תל-אביב תשנ"ח; Dan. Michman, "Research on the Holocaust in Belgium and in General: History and Context", in: Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, Jerusalem 1998, pp. 3-20.

התייחסויות ודגשים מחקריים שונים, משום שנשמט אפה של כל כתיבה היסטורית היא בסופו של דבר הרלוונטיות (אם כי לאו דווקא ה"אקטואליות").⁴ הנבדלות הניכרת של התחומים הללו מביאה לעתים גם לחזרה על עבודה שנעשתה זה מכבר. לפיכך – וכאן אני מקדים ומביא את מסקנתי הראשית – השימוש במונחים הכוללים והמקיפים של "חקר השואה" או "חקר הנאציזם והשואה" מוטעה, לדעתי, במובן ידוע, שכן יש למעשה התפלגות לכדי "חקרי שואה" שונים מסיבות לשוניות-תרבותיות. ההנחה שאכן קיים שדה מחקר משותף המהווה שוק רעיונות פתוח ובו תורמים חוקרים ממקומות שונים את מרכולתם בחופשיות, מושפעים ומופריים אהדדי ללא הגבלות ובונים את בניין המחקר נדבך על גבי נדבך – היא בגדר פיקציה כמעט.

לדיון העומד במרכזו של המאמר הזה ראוי להקדים הערה מסייגת. הכמות העיקרית של המחקר על השואה – לאו דווקא האיכות – מתמקדת בארצות, על-פי הגבולות הלאומיים. הכיבוש הגרמני התפשט על פני רוב ארצות אירופה, הגיע לצפון אפריקה, ושלוחי גרמניה הנאצית נמצאו בארצות רבות נוספות. לפיכך מתבצע מחקר על הנאציזם והשואה בכל הארצות שהייתה להן נגיעה כלשהי לשואה – בתחום הארצי, האזורי והלוקלי⁵ – וידיעת השפה או השפות המקומיות היא בגדר תנאי ראשון. מטבע הדברים התפתח אפוא חקר השואה במסגרת הזאת בעיקר בידי בני הארצות והעמים הללו היושבים בהם או בפזורותיהם, כלומר, בידי חוקרים היודעים את שפת המקום. רוב המחקרים האלה מגבילים את עצמם ביודעין או בלא יודעין בהצגת סוג ההקשר: אין הם חורגים בדרך כלל מן הגבול הלאומי, ואינם נוקטים גישה השוואתית. אכן, מספר המחקרים המשוויים בחקר השואה – כלומר, מחקרים שנעשה בהם מאמץ מחקרי כן ומעמיק להשוות את המתרחש בארצות שונות – הוא זעום ממש;⁶ ומספר המחקרים הכוללים האינטגרטיביים – כלומר, אלה הרואים את ההתפתחות (בעיקר זו של כלל המדינות האנטי-יהודית, אך גם זו של דרכי ההתנהגות והתגובה היהודיות) ברחבי אירופה כולה (ואף מחוצה לה), מתוך אינטראקציה החוצה גבולות, אינו גדול הרבה יותר.⁷ יש אפוא פיצול בולט בין מחקר מקומי, הנוקק בעיקר לשפה המקומית בתוספת ידיעת גרמנית בסיסית לצורך קריאת מקורות גרמניים מזה, ובין חקר "השאלות הגדולות" או "שאלות העל" – דהיינו: "הפתרון הסופי" וסיבותיו, האנטישמיות, ארגונים מרכזיים של השלטון הנאצי כגון הס"ס וכיוצא באלה – מחקר הדין בעיקר בהיבט הגרמני של השואה (הרדיפות)

⁴ וראה לעניין זה את מאמרי: "ציונות אינה רק 'לאומיות'", פנים 6 (יולי 1998), עמ' 62.
⁵ המחקר הלוקלי שעניינו תולדות הקהילות היהודיות שנהרסו ונמחו בשואה פרץ ועלה מאז שנות השבעים כחלק מחדירת "תודעת השואה" לזיכרון הקולקטיבי של ארצות אירופה השונות; ממדיו היום אדירים, במיוחד בגרמניה וארצות מערב-אירופה. רוב הפרסומים בתחום הזה נכתב בידי היסטוריונים מקומיים חובבים, רובם לא-יהודים.
⁶ לני יחיל, "הולנד ורומניה בתקופת השואה" (היבטים של מחקר משווה), דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ב', ירושלים תשל"ג, עמ' 195-200; דן מכמן, "ה'ראשויות' היהודיות תחת השלטון הנאצי: צמיחתה ויישומה של תפיסה מינהלית", בתוך: מכמן, *השואה וחקרה*, עמ' 107-121; פים גריפיון ורון זלר, "מספר קורבנות השואה בהולנד כפול יחסית לעומת אלה שבבלגיה – כיצד?", *דפים לחקר תקופת השואה ט"ו* (תשנ"ט), עמ' 53-88; Leni Yahil, "Methods of Persecution: A Comparison of the Final Solution in Holland and Denmark", in *Scripta Hierosolymitana XXIII* (1972), pp. 279-300; Helen Fein, *Accounting for Genocide. Victims – and Survivors – of the Holocaust*, New York and London 1979; Alan Mitchell, "Polish, Dutch and French Elites Under the German Occupation", in: Henry Friedlander and Sybil Milton (eds.), *The Holocaust: Ideology, Bureaucracy, and Genocide*, Millwood, NY 1980, pp. 231-241; Michael R. Marrus and Robert O. Paxton, "The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe 1940-1944", *Journal of Modern History* 54 (1982), pp. 687-714; Johannes C.H. Blom, "The Persecution of the Jews in the Netherlands in a Comparative International Perspective", in Jozeph Michman (ed.), *Dutch Jewish History II*, Assen, Maastricht and Jerusalem 1989, pp. 273-289; Gabriela Anderl, "Die 'Zentralstellen für jüdische Auswanderung' in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich", in *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte XXIII* (1994), pp. 275-300; Maxime Steinberg, "The Judenpolitik in Belgium Within the West European Context: Comparative Observations", in: Michman, *Belgium and the Holocaust*, pp. 199-221; Wolfgang Seibel, "Staatsstruktur und Massenmord. Was kann ein historisch-vergleichende Institutionsanalyse zur Erforschung des Holocaust beitragen?", in: K. Berding (ed.), *Genozid und Charisma*, Goettingen 1998, pp. 539-569 (Sonderdruck aus: *Geschichte und Gesellschaft* 24/4 [1998]).

⁷ על כך ראה במאמרי: "השואה בעיני היסטוריונים: הבעיה של המשגה, תיקוף והסבר", בתוך: מכמן, *השואה וחקרה*, עמ' 13-41.

ונזקק בעיקר לגרמנית מזה. חוליית הביניים המקשרת – המחקר ההשוואתי והאינטגרטיבי – דלה, ולמעשה חסרה, ויש לכך השלכות חשובות (ולעתים מביכות) על תוצאות המחקרים. במהלך התפתחותו המחקרית וככל שהוא משתרש ומתחפר בתחום התמחותו, כל חוקר הולך ומרחיב את מעגל קריאתו בנושאים משיקים ובספרות רקע כללית. בנושאים הללו ישקיע בדרך כלל מידה פחותה של מאמץ לשוני מאשר בנושאי מחקר הספציפי, ולפיכך יסתייע בעיקר בספרות הכתובה בשפות שהוא בקי בהן. העניין הזה יקבע את המעגל המחקרי שממנו ישאב רעיונות, מתודולוגיות ודגשי מחקר הלכה למעשה. הדבר הזה השפיע, לדעתי, על התפצלות חקר השואה לשלושה מעגלי מחקר ששורשם הוא לשוני-תרבותי: גרמני, אנגלי וצרפתי. מקום מיוחד יש להקשר העברי, אך ספק אם ניתן לייחס לו מעמד שווה של מעגל מחקרי מהסוג הנזכר (ועוד נדון בכך בהמשך הדברים). מכל מקום, בין מעגלי המחקר הללו יש קשרים חלקיים בלבד, וכל אחד מהם הוא בעל מנטליות שונה והדגשי מחקר נבדלים.

מעגל המחקר הלשוני-התרבותי הגרמני

מעגל המחקר בתחום הלשוני-התרבותי הגרמני החל להתפתח בתחילת המחצית השנייה של שנות הארבעים, זמן קצר לאחר תום מלחמת העולם השנייה. המעגל הזה נשען באופן מובהק על התייעוד האדיר בהיקפו ששרד מן הזרועות השונות והמרובות של שלטונות הרייך השלישי ונחשף קמעה קמעה מאז 1945, הן בגרמניה גופא והן בארצות הכבושות. התייעוד החשוב האחרון מן הסוג הזה שנעשה נגיש לחוקרים הוא החומר שנחשף במקומות שונים במזרח אירופה לאחר קריסת הגוש הקומוניסטי, ובייחוד "הארכיון המיוחד" (Sonderarchiv) – אוסף של תיעוד ממשלתי נאצי, שהועבר בידי כוחות הכיבוש הסובייטיים ב-1945 (או זמן קצר לאחר מכן) מברלין למוסקווה.⁸ עצמתו של התייעוד הגרמני (עצמה שיסודה בהיקפו הגדול של התייעוד, בפרטנותו הרבה באשר לדרגות הניהול ואזורי השליטה ומתוך כך במבט לתוך קרבי הרייך השלישי), תיעוד שהיה נגיש בחלקו הגדול מיד לאחר תום המלחמה, בין השאר גם לצורך המשפטים שנערכו לפושעים הנאציים בעיקר בשני העשורים שלאחר 1945, וכן השאלות המוסריות שהותיר אחריו הרייך השלישי – כל אלה הולידו מחקר גרמני-צנטרי מובהק, קודם כל של הנאציזם ואחר כך גם של השואה. במסגרת המחקר הזה תופסים חוקרים גרמנים ואוסטרים מקום מרכזי ובני ארצות מסוימות אחרות נמשכים אליו, והנושאים נבדקים בו מזווית הראייה של גרמניה ושל שאלות הנוגעות לה, ובכלל זה גם הדיון בארצות הכבושות. גורל היהודים נבחן בו מתוך התמקדות בהיבט של ה"רודפים" או "המבצעים" (Täter/perpetrators), כפי שמקובל לכנות אותם בספרות השואה,⁹ או – כפי שהעירו פעם באשר למחקרו הגדול של ראול הילברג¹⁰ – הרצח נבחן בו מבעד לעיניו של הרוצח. קביעה זו נכונה לא רק לגבי מחקרו של הילברג, אלא גם באשר לרוב התיאורים הכוללים האחרים של השואה שנכתבו בשני העשורים הראשונים שלאחר 1945. המחקר הגרמני-צנטרי מייחס לתייעוד הגרמני אמינות גבוהה מאוד לעומת מקורות אחרים, ומבחינה היסטוריוגרפית נתפס הנושא היהודי על-פי-רוב בתור תוצר לוואי של המכלול הרחב יותר של מאפייני הרייך השלישי, אם כי תוצר לוואי חשוב החושף את מהותו של המשטר. המעגל הגרמני, ככל שהוא נישא בידי חוקרים דוברי גרמנית, מתאפיין גם במידה גדולה של קרתנות (אף כי הקרת גדולה...). אין הוא נדרש כמעט לממצאים שפורסמו בשפות אחרות, גם אם הדבר חשוב לעניין הנחקר. למחקרים רבים של חוקרים מחוץ לגרמניה לא נמצא הד של ממש בספרות המחקר הגרמני-צנטרי אלא אם כן תורגמו לגרמנית. דוגמה מאירת עיניים לכך היא מחקרו המצויין (משנת 1982) של ריצ'רד המילטון הקנדי על דפוסי ההצבעה למען הנאצים במערכות הבחירות של שנת 1932, שבו הוא מביא כמה ניתוחים מקוריים ואף מהפכניים בעלי השלכות מרחיקות לכת על האופן שבו יש לנתח את עליית הנאציזם.¹¹ ואף-על-פי שעליית הנאציזם וגורמי התמיכה בו עומדים, כידוע, במרכז הדיונים בהיסטוריוגרפיה הגרמנית על רפובליקת ויימר והרייך השלישי, לא סייע הדבר למחקרו של המילטון לחזור למעגל הגרמני. ובו בזמן הולידה הגישה הפנים-גרמנית במשך כמה עשרות שנים שורה של מחקרים על ארצות כבושות שאינם מסתמכים כמעט על ספרות מחקרית ואחרת (כגון עדויות וזיכרונות) שנכתבה בארצות ההן. המחקרים של

⁸ שמואל קרקובסקי, "חקר השואה לנוכח פתיחת הארכיונים במזרח-אירופה", *ילקוט מורשת* נ"ב (ניסן תשנ"ב/אפריל 1992), עמ' 191-199.

⁹ Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders 1933-1945*, New York 1992; וכן ראה Michman, "Research on the Holocaust in Belgium".

¹⁰ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, London 1961.

¹¹ Richard F. Hamilton, *Who Voted for Hitler?*, Princeton 1982.

ברושאט, למשל, על רומניה ופולין נכתבו בלא שנדרש ממש לרומנית ולפולנית.¹² מחקרו של ובר על בלגיה נעשה בלא שנדרש כראוי לצרפתית ולפלמית,¹³ ומחקרים של אחרים על פולין, ובייחוד על הגנרל-גוברנמן בוצעו בלא להידרש לפולנית¹⁴ ויש עוד דוגמאות לרוב. והדבר נכון גם לגבי ספרות המחקר המזרח גרמנית שעסקה רבות במה שהתרחש בארצות מזרח אירופה דווקא. הדוגמה הבולטת ביותר של המחקר המזרח גרמני שאינו נסמך על ספרות מקומית היא הסדרה המרשימה (בת שמונה כרכים) של מקורות על הכיבוש הגרמני ברחבי אירופה, *Europa unterm Hakenkreuz*.¹⁵ המקורות מלווים במבואות והסדרה החלה לראות אור בסוף שנות השמונים, בשלהי קיומה של מזרח גרמניה כמדינה עצמאית, והמשיכה להתפרסם גם לאחר מכן.

אכן, רוב המחקר בגרמנית נכתב בידי חוקרים גרמנים (ואוסטרים), והם מתמקדים בעיקר ברייך השלישי, כלומר, בכיבוש הגרמני ובזרועות השלטון הגרמניות. ברם על המעגל הזה של המחקר נשען במידה רבה גם המחקר שנכתב בפולין, בצ'כיה ובסלובקיה על תקופת הכיבוש הנאצי, והחוקרים בארצות האלה שותפים לדיון על-ידי תרגום מחקריהם לשפה הגרמנית ופרסומו אם בגרמניה ואם בארצותיהם.¹⁶ האמור עד כה על חקר הנאציזם והרייך השלישי במעגל הגרמני בכללו אמור גם במידה רבה באשר לנושא גורל היהודים. לא פלא בעיני שבין מחברי הספרים הכוללים על השואה, כלומר בין מי שראו בגורל היהודים בכל רחבי השלטון הנאצי נושא הראוי לכריכה במסגרת אחת, נמצאו בעיקר מי שבאו ממעגלי המחקר הלשוני-התרבותי הצרפתי (ליאון פוליאקוב), האנגלי (ג'ראלד רייטלינגר, ראול הילברג, נורה ליון, לוסי דווידוביץ, ארנו מאיר, שאול פרידלנדר, זיגמונט באומן ודניאל גולדהאגן) והעברי (לני יחיל, יהודה באואר וכותב דברים אלה) ולא מהמעגל הגרמני.¹⁷ רוב הספרים הכוללים הללו מצאו את דרכם במידת מה אל קהיליית הקוראים הגרמנית רק באמצעות תרגומם לגרמנית. ברור שהתרגום, יותר מנוסחם בלשון המקור, אפשר נגישות גדולה לספרים הללו. ואולם עניין מסוים בספרים הללו נוצר גם בהקשר של העיסוק בשואה בגרמניה (והתרגומים הללו הוצאו רק בהוצאות בגרמניה המערבית!) כיוון שמעגל המחקר הלשוני-התרבותי הגרמני עצמו לא הצמיח מתוכו, כאמור, עבודות מקיפות כאלה. למעשה, במשך עשרות שנים היה רק פרסום מקיף אחד שנכתב באופן מקורי בגרמניה – חוברת הלימוד הקטנה מסוף שנות החמישים של וולפגאנג שפּלר על רדיפות היהודים ברייך השלישי.¹⁸ שנדפסה בעשרות מהדורות (מאות אלפי עותקים). ב-1972 ראתה אור עבודת הדוקטור של אווה דיטריך אדם בנושא המדיניות כלפי היהודים ברייך השלישי, שביקשה לבחון את הדינמיקה של התפתחות המדיניות הנאטי-יהודית עד הפתרון הסופי (והיתה בין העבודות הראשונות שנקטה בגישת ה"פונקציונליזם"), אך לא מילאה אחר הכותרת שלה – שכן לא דנה ברייך השלישי כולו.¹⁹ זמן קצר לאחר מכן פורסם במזרח גרמניה ספרו של קורט פצולד שהיה העבודה העיקרית על המדיניות הנאטי-יהודית שנעשתה שם בכל שנות קיומה.²⁰ רק

¹² Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Frankfurt am Main and Hamburg 1965 (2nd ed.); Idem, "Das Dritte Reich und die rumänische Judenpolitik", in: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*, Munich 1958, pp. 102-183. במבוא לספר על פולין ברושאט מזכיר תעודות אחדות שהתפרסמו בפולין, וכן מציין את היעדרה של ספרות מחקרית פולנית מאוזנת על השלטון הגרמני בפולין, אך אין בכך כדי להצדיק התעלמות כה מוחלטת בהמשך ספרו מכל מה שפורסם בפולין.

¹³ Wolfram Weber, *Die innere Sicherheit im besetzten Belgien und Nordfrankreich, 1940-1944*, Düsseldorf 1978.

¹⁴ Ch. Jansen and A. Weckbecker, *Der "Volksdeutsche Selbstschutz" in Polen 1939/40* (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Bd. 64), Munich 1992.

¹⁵ W. Schumann and E. Nestlor (Hrsg.), *Europa unterm Hakenkreuz [Nacht über Europa]*, Berlin 1989.

¹⁶ בפולין בולט במיוחד צ'סלאב מדאיצ'ק (Čzeslav Madajczyk), שקשריו עם עולם המחקר המזרח-גרמני והמערב-גרמני כאחד היו חזקים למדי לאורך השנים ומחקרים שונים שלו פורסמו בגרמנית.

¹⁷ על הסוג הזה של ספרות ועל הגישות השונות של רוב המחקרים הנזכרים כאן – מתוך פירוט הנתונים הביבליוגרפיים – ראה במאמרי: "ה'שואה' בעיני ההיסטוריונים", *השואה וחקרה*, עמ' 41-13. ספרו של באומן הוא: Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca, NY 1993. (ליחידה 4 קיימת רק גרסה זמנית), האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ג-ג-תשנ"ב.

¹⁸ Wolfgang Scheffler, *Judenverfolgung im Dritten Reich*, Berlin 1964.

¹⁹ Uwe D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf 1972.

²⁰ Kurt Pätzold, *Faschismus, Rassenwahn, Judenverfolgung. Eine Studie zur politischen Strategie und Taktik des faschistischen deutschen Imperialismus (1933-1945)*, Berlin 1975.

לאחרונה – ב- 1998! – נכתב במעגל המחקר הגרמני ספר מקיף ממש – ספרו של פטר לונגרין.²¹ החוקרים הגרמנים שעסקו ועוסקים בשואה – והם עוסקים בה הרבה מאוד – עושים זאת כמעט תמיד כחלק מעיסוק כולל ברייך השלישי ומנקודת המבט של מהלך ההיסטוריה הגרמנית. מדובר בכל החוקרים הגרמנים, אך בעיקר ב"חבורה המובילה" – הרמן גראמל (H. Graml), הלמוט קראוסניק (H. Krausnick), אנדריאס הילגרובר (A. Hillgruber), הנס מומזן (H. Mommsen), מרטין ברושאט (M. Broszat), אברהרד יקל (E. Jäckel),²² ובוודאי ארנסט גולטה (E. Nolte) הן בשלב המוקדם של כתיבתו, ובייחוד בשלב הפולמוסי-הקונטרוברסלי של כתיבתו בשנות השמונים (כשעורר את ה-Historikerstreit – ויכוח ההיסטוריונים).²³ גם מי שהתמקדו בעניין היהודי, כגון אווה דיטריך אדם²⁴ וג'ן עלי וסוזנה הייס,²⁵ ראו למעשה את העניין הזה לעולם כקטע ממכלול רחב יותר – הרייך השלישי, תפקודו, חזונו ומעלליו – וכחלק המסביר את המכלול ההוא.²⁶ בכתביהם היהודים והגורל היהודי הם מושא למדיניות השלטונות, לדעת הקהל, להתייחסות מגזרי אוכלוסייה וכיוצא בזה.²⁷ ההתעניינות העיקרית היא בשאלת "הפתרון הסופי" – מקורותיו הרעיוניים, התגבשותו, הקשריו, סוגיית קבלת ההחלטה או ההחלטות בדבר הפתרון הסופי ומועדיהן, והמבצעים (וכפי שניסחה זאת עוד לאחרונה החוקרת קלאודיה שטויר: "Dennoch bleibt die Hauptfrage, wie der Mord im Gang kam"²⁸. משמע – סדר היום המחקרי במעגל הגרמני ממוקד באופן מכריע בתוך גרמניה פנימה. המעיין בכל החיבורים הללו מוצא כי התהודה של המחקרים בשפות אחרות, ובכלל אלה אנגלית, היא מעטה ביותר – הן בהיקף ההידרשות למחקרים בשפות אחרות, אך בעיקר הידרשות מעטה לסדר היום המחקרי והדגשים הקיימים במעגלים התרבותיים-הלשוניים האחרים. כל החוקרים החשובים שהזכרנו וכן החוקרים האחרים – רובם האנגלית שגורה על פיהם – הרבו להשתתף בכינוסים בין-לאומיים ומקצתם אף כיהנו בתור פרופסורים אורחים בארצות אחרות והרצו באנגלית. ואף-על-פי-כן, ברור שקיים קושי לשוני ולצדו – כבלים של ההקשר של סדר היום הציבורי הגרמני המאופיין ב"ההתמודדות עם העבר" (Vergangenheitsbewältigung). אך אי הכרת המחקר הישראלי היא ליקוי חמור במיוחד, משום שחלק גדול של המחקר הישראלי מציג את נקודת המבט היהודית של אותן הסוגיות הנדונות במחקר הגרמני. כריסטוף מינץ אף כינה לאחרונה את הליקוי הזה "סקנדל".²⁹

²¹ Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Munich and Zuerich 1998

²² על כל אלה, כתביהם וגישותיהם ראה מאמריהם של אוטו דב קולקה, כריסטופר בראונינג והנס מומזן – והדיון ביניהם – בקובץ: ישראל גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), *השואה בהיסטוריוגרפיה*, ירושלים תשמ"ז, עמ' 1-73 (ובייחוד מאמרו של קולקה).

²³ לגבי השלב המוקדם ראה ספרו החשוב על הפשיזם: Ernsy Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, Munich 1963 (English version: *Three Faces of Fascism*, New York, Chicago and San Francisco 1966).
Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, Munich and Zürich 1987; Charles M. Maier, *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*, Cambridge, Mass. and London, England 1988

²⁴ Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*
²⁵ Göts Aly und Susanna Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne eine neue europäische Ordnung*, Frankfurt am Main 1993; Göts Aly, "Endlösung". *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1998

²⁶ לניתוח הסוגיה הזאת בייחוד בתפיסתו של ברושאט ראה: Chris Lorenz, "Has the Third Reich Become History? Martin Broszat as Historian and Pedagogue", in: *Bulletin of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research*, no. 6 (August 1998/Elul 5758), Ramat-Gan 1998, pp. XXVII-XLIV. אוה דיטריך אדם מסביר את עבודתו של ברושאט בתור ניסיון לברר את דרך תפקודו של הרייך השלישי (Adam, op. cit., p. 16). ואצל עלי והייס מודגשת שאלת ההקשר של "התכנון הרציונאלי הכלכלי-מודרני" של אירופה (הדבר מציין אף בכותרות המשנה לספרים; ראה הערה 24).

²⁷ אמנם, יש קצת יוצאים מן הכלל, וביניהם בולט מנהל אתר הזיכרון במחנה ברגן-בלזן, תומאס ראהה, המרבה לכתוב על החיים היהודיים הפנימיים ועוקב אחר המתפרסם בישראל ובארצות אחרות בעניינים אלה. ראה: Thomas Rahe, "Höre Israel". *Juedische Religiosität in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Göttingen 1999

²⁸ Claudia Steur, *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der "Endlösung"*, Essen 1997, p. 7

²⁹ Christoph Muenz, *Der Welt ein Gedächtnis geben. Geschichtstheologisches Denken im Judentum nach Auschwitz*, Gütersloh 1995, pp. 50-51
Moshe Zimmermann, "Jewish", ראה גם:

דומני כי דוגמה מובהקת למגמה שתיארתי מצויה בספר עב הכרס והמהודר בעריכת וולפגנג בנץ על היהודים בגרמניה בשנים 1933-1945,³⁰ שיצא לאור בשנת 1988 בחסות המכון להיסטוריה בת זמננו במינכן. הספר מאופיין ביסודיות הרגילה במחקר הגרמני מבחינת השימוש במקורות ומבנה הפרקים. בהקשר הגרמני היה בו גם חידוש חשוב בכך שביקש להציג תמונה כוללת של הפן היהודי דווקא, ועוד חידש בכך שכלל את כל התקופה מ-1933 עד 1945 בתור יחידה אחת. ברם מי שיבדוק את האפאראט המדעי, הן בגוף הספר והן ברשימה הביבליוגרפית שבסופו, יגלה לתדהמתו שיש בו 8 כותרים באנגלית בסך הכל ולא שום כותר בשפה אחרת (!) – ומדובר בספר שזן בשאלת חיפושי הזהות היהודית בקרב יהודי גרמניה, בחיי התרבות והרוח, בחיי הכלכלה, בעזרה העצמית, בהגירה ובמאמצי ההישרדות. בתחומים הללו נכתב כה הרבה בשפות אחרות דווקא, הרבה יותר מבגרמניה גופא, ודבר מכל זה לא נזכר. מבין החוקרים הישראלים נזכרים בו יוסף בל-כדורי, אברהם ברקאי, ברוך אופיר ויוסף ולק שהשכילו לפרסם את דבריהם גם בגרמנית, ומחקר אחד באנגלית של דב קולקה על "דעת הקהל" – ולא מחקרו החשוב ביותר בעניין הזה. הספר כולל פרק בן 65 עמודים של יוליאנה וצל (Juliane Wetzel) – חוקרת יסודית – שמצליחה לדון בהגירת היהודים מגרמניה בשנות השלושים בלא לעשות שום שימוש בספרות העצומה שנכתבה בנושא הזה עוד בשנות השישים, השבעים והשמונים, בכל הארצות הסובבות את גרמניה, בארצות-הברית, בבריטניה ובישראל – אך לא פורסמה בגרמנית. אכן הפרק הזה, למרות שראה אור במחצית השנייה של שנות השמונים, נראה – מבחינת תפיסתו ההיסטוריוגרפית ונתוניו – כאילו נכתב בסוף שנות החמישים או בראשית שנות השישים.³¹

ההסתגרות התרבותית-הלשונית יכולה להוביל לעתים גם לעבודה כפולה ללא צורך, כמו למשל בעניין תולדות המחלקות לענייני יהודים בגסטפו ובס"ד. הראשון שהקדיש מחקר מפורט לעניין הזה היה החוקר הישראלי שלמה אהרונסון, בדוקטורט שכתב בברלין.³² כמה שנים לאחר מכן חזר יוסף ביליג בצרפת, שהכיר את מפעלו של אהרונסון, על חלק מן המחקר הזה והרחיבו ופרסם אותו באנגלית (ואף בגרמנית בספר שראה אור בארצות-הברית ולא הופץ כמעט).³³ בראשית שנות התשעים שבו החוקרים קלאוס דרוביש ומיכאל וילט ופרסמו מחקרים על הנושא הזה בלי שנתנו את דעתם על מחקרו החשוב של ביליג.³⁴

אין ספק שהמחקר בלשון הגרמנית נודעת לו חשיבות עצומה והוא הגיע להישגים גדולים; אמנם מוצריו משעממים על-פי-רוב, אך הם יסודיים ומדוקדקים. ברם עקב הראייה הגרמנו-צנטרית מבחינת מוקד ההסבר, האמונה שהמפתח להבנת הכל נמצא בתיעוד הגרמני, וההתבססות בעיקר על ספרות מחקר גרמנית (ובכלל זה גם ספרות מחקר תאורטית שאינה קשורה לחקר הנאציזם כשלעצמו),³⁵ התפתח המחקר במעגל הזה בתוך בועה מסוימת, גם אם בועה גדולה מבחינת קהל החוקרים והקוראים – או בלשון בוטה קצת יותר – מדובר במחקר קרתני, ובמידה לא מעטה קרתני-מתנשא. במשך שנים נתן המעגל

History and Jewish Historiography – A Challenge to Contemporary German Historiography", *Leo Baeck Institute Year Book* 35 (1990), pp. 35-59

Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft*, Munich 1988

³¹ או דוגמה אחרת: בספרו הנ"ל של או"ד אדם משנת 1972 נזכרים אמנם ספריהם של רייטלינגר (בתרגומו הגרמני) והילברג (שאינו בו כמעט שימוש בכל הספר), אך לא ספריהם של פוליאקוב שיצא בצרפתית ובאנגלית (אבל כן מוזכר ספר משותף של פוליאקוב ויוסף וולף – *Das dritte Reich und die Juden* – שיצא בגרמנית), של יוסף טננבוים ושל גורה לויין, וכן לא מוזכר ספרו של יעקב רבינסון, *העקוב למישור* – כולם פורסמו באנגלית קודם שהיבר אדם את מחקרו, והם בעלי רלוונטיות גדולה לתזה הכוללת שלו וכן לפרטים בתוכה.

³² Shlomo Aronson, *Heydrich und die Anfänge des SD und der Gestapo 1931-1935*, Ph.D.-thesis, Berlin 1967; idem, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD*, Stuttgart 1971

³³ Joseph Billig, "The Launching of the 'Final Solution'", in Serge Klarsfeld (ed.), *The Holocaust and the Neo-Nazi Mythomania*, New York 1978, pp. 1-104a, esp. pp. 4-34; Joseph Billig, *Die Endlösung der Judenfrage. Studie über Ihre Grundsätze im III. Reich und Frankreich während der Besatzung*, New York 1979

³⁴ Klaus Drobisch, "Die Judenreferate des Geheimen Staatspolizeiamtes und des Sicherheitsdienstes der SS 1933 bis 1939", in *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 2 (1992), pp. 230-254; M. Wildt (ed.), *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938. Eine Dokumentation*, München 1995

³⁵ למשל, מחקריו הסוציולוגיים של מקס ובר (Max Weber).

הגרמני מעט מאוד את דעתו על מה שחוקרים מבחוץ חושבים על המחקר הגרמני, ורק "אאוטסיידרים" מעטים, כגון איין קרשאו (Ian Kershaw) הבריטי, כריסטופר בראונינג (Christopher Browning) (האמריקאי ושאל פרידלנדר ועומר ברטוב הישראלים-אמריקאים, הצליחו לחדור אל מה שנחשב "האליטה המחקרית" ולהתקבל בה.

להלן עוד כמה הערות הנוגעות למעגל המחקר הלשוני-התרבותי הגרמני. השפעתו מחוץ לארצות הדוברות גרמנית. סקירת מפת המחקר הכוללת תגלה שהייתה למעגל הזה השפעה חשובה מאוד מבחינת גישותיו וסדרי העדיפויות שלו על המחקר המזרח-אירופי בתקופת הקומוניזם, ובייחוד על פולין וצ'כוסלובקיה (למשל על מחקריו של מירוסלב קרני [Miroslav Karny]). אינטלקטואלים רבים בארצות הללו התחנכו על ברכי השפה והתרבות הגרמנית; כמו כן נודעה חשיבות לקשר המדיני-האינדואולוגי עם מזרח גרמניה ולהגבלות שהוטלו על קשרים עם המערב; נוסף על כך קיים היה קושי כלכלי לקנות ספרות מקצועית יקרה מן המערב, והתקיימה התאמה בין תוכני המחקר לדגש החינוכי-האינדואולוגי שהושם על חשיפת פשעי "הפשיוזם הגרמני". המחקר המערב-גרמני היה בעל השפעה ניכרת ומובנת על חוקרים במערב שעסקו בכיבוש הנאצי – אך בתחילה לא היו החוקרים האלה רבים כל-כך. בעיקר הושפעו חוקרים שכתבו בשפות קרובות לגרמנית – הולנדית ופלמית, אך חוקרים צרפתים הושפעו הרבה פחות.

סגנון הכתיבה המדעית וצורת פרסום המחקרים טבועה בחותם עמוק של המסורת המחקרית הגרמנית. לעומת המסורת המערב-אירופית (צרפתית, הולנדית) ובייחוד האמריקאית, המדגישה בהירות וציוריות, המחקר הגרמני כבד ובעל משפטים מפותלים. ספרי המחקר הם ברובם עבי כרס, מרובי הערות, בעלי גופנים קטנים וצפופים ושולי עמודים מזעריים. אין פלא אפוא שרק ספרי מחקר גרמניים מעטים יחסית תורגמו לשפות אחרות, ועקב כך השפעתו של המעגל הלשוני הזה על המחקר שמחוצה לו אינה עולה בקנה אחד עם הישגיו, ונעשית בעיקר באמצעות קבוצה קטנה של חוקרים-מתווכים מתוך המעגלים הלשוניים האחרים.

המונחים "Holocaust" ו"שואה" (כתיב: Schoa או Shoa) נכנסו לשימוש בגרמנית רק מאז סוף שנות השבעים (Holocaust בעקבות סדרת הטלוויזיה האמריקאית בעלת אותו השם, על בסיס ספרו של גרלד גרין (Gerald Green); ו"שואה" בעקבות סרטו של קלוד לנצמן [Claude Lanzmann] משנת 1985 שנשא אותו שם), ומשמעות בה באופן שונה מאשר ברוב המעגלים האחרים. Holocaust ו"שואה" במעגל הגרמני הן כינויים ומילים נרדפות לרצח בשנות הארבעים בלבד ("הפתרון הסופי") – לעתים מלוות בהסבר שראוי להשתמש במושג שטבעו "הקורבנות" (שואה) ולא "הרודפים" – בלי לכלול את רדיפות היהודים בשנות השלושים. הרדיפות המוקדמות קרויות "רדיפות היהודים" (Judenverfolgung),³⁶ וההיסטוריוגרפיה הגרמנית נוטה לראות בהן פרשייה נפרדת ממבצע הרצח של שנות הארבעים, פרשייה שאת ההסבר לה יש לחפש בגורמי יסוד שונים; הדבר מסביר במידה רבה מדוע לא עסקו כאמור חוקרים גרמנים בתיאורים כוללים של הגורל היהודי תחת השלטון הנאצי. לא כן הדבר במעגלי המחקר הלשוניים-התרבותיים האחרים – במעגלים האחרים מהוות על פי רוב שנות השלושים ושנות הארבעים יחידה משותפת (הנכללת בשם "שואה"), גם אם נשתנו דגשי המדיניות האנטי-יהודית בתוכה.

בקרוב הדור הצעיר של חוקרי שנות התשעים ניכרות תמורות, אשר נובעות מן התמורות שפוקדות את אירופה בתחום המדיני, מן הניידות ההולכת וגדלה של החוקרים, ואולי אף מן ההשפעות ארוכות הטווח של "ויכוח ההיסטוריונים". במחקריהם ניכרים ידיעת שפות ושימוש רחב יותר בספרות מחקרית לא-גרמנית, וכן ניכר רצון רב יותר להתוודע למחקר הישראלי, רצון שבא לידי ביטוי בין השאר בביקורים של חוקרים ביד ושם. אחד הביטויים המובהקים לתמורה הלשונית הזאת היה העובדה שספרו של גולדהגן זכה לתפוצה עצומה בגרמניה במחצית השנייה של שנת 1996 עוד במהדורתו האנגלית.³⁷ ואף-על-פי-כן

³⁶ אפילו ברשימת ערכי המפתח הסטנדרטית לכלל הספריות, הארכיונים והמשרדים בגרמניה, מופיעות המילים Holocaust ו"שואה" בתור מילים נרדפות ל"השמדת יהודים" (Judenvernichtung), ואילו "Judenverfolgung" נזכרת כמושג משיק; אך בערך "Judenverfolgung" אין Holocaust ו"שואה" נזכרות כלל! – Die Deutsche Bibliothek, Zentrale Bibliographische Dienstleistungen, Normdaten-CD-ROM, Frankfurt am Main, Juli 1997.

³⁷ דניאל יונה גולדהגן, תליינים מרצון בשירות היטלר, תל-אביב תשנ"ה (במקור: Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, New York 1996).

המחקר הגרמני עדיין מדגיש את ההיבט של הרודפים, ומשתמש אך במשורה בתיעוד לא-גרמני, ובייחוד ממעט להשתמש בעדויותיהם של יהודים.³⁸

למרות שותפות הלשון ניכר הבדל מסוים בין המחקר הגרמני לאוסטרי בחקר הנאציזם, הרייך השלישי והשואה. לנאציזם האוסטרי נודעה כידוע חשיבות רבה בהקשר של גורל היהודים – הן ברקעו האנטישמי, הן בעיצוב המדיניות האנטי-יהודית ששררה בתקופה הראשונה של השלטון הנאצי באוסטריה ב-1938, והן במשקל המיוחד שהיה לאוסטרים דווקא בממשלי הכיבוש ברחבי אירופה (כגון אודילו גלובוצ'ניק [Odilo Globočnik] בפולין ובאיטליה, האנס פישבק [Hans Fischböck] בתחום הכלכלי בגרמניה ומחוצה לה, ארתור זייס-אינקווארט [Arthur Seyss-Inquart] בפולין ובהולנד, ועוד). חוקרים גרמנים מעטים יחסית עוסקים באוסטריה בהתפתחויות בה; לעומת זאת, החוקרים האוסטרים מודעים מאוד למחקר הגרמני ומרבים להסתמך עליו.³⁹

מזה כשני עשורים נכתבת בגרמניה ובאוסטריה היסטוריוגרפיה מקומית ענפה, בעיקר בידי היסטוריונים חובבים, על תולדותיהן של קהילות יהודיות שנחרבו. רוב הכותבים אינם בעלי הכשרה היסטורית יסודית וכתיבתם מאופיינת בנוסטלגיה מתוך רגשי אשם וחרטה. ואף-על-פי-כן יש בספרים האלה חומר עשיר ביותר שעשוי לסייע בהבנת מצבם של היהודים, משום שכותביהם חורשים את הארכיונים המקומיים (ומפרסמים תעודות) וכן מראיינים תושבים שהיו עדים להתרחשויות וניצולים יהודים (אם יש כאלה) בהיקף שחוקרים מקצועיים אינם יכולים בדרך כלל לעמוד בו.⁴⁰ ואולם להיסטוריוגרפיה המקומית הזאת יש הד קלוש בלבד במחקר המקצועי במעגל הלשוני הזה.

המעגל הלשוני-התרבותי האנגלי

המחקר הנכתב והמתפרסם בשפה האנגלית ענף ביותר, אך שונה באופיו מאוד, בייחוד היום, מן המחקר הגרמני. חוקרים בריטים, קנדים, קצת אוסטרלים, אך בעיקר אמריקאים תרמו לו – וכמובן חוקרים מארצות אחרות שהעדיפו לפרסם את מחקריהם באנגלית. העובדה שבמחצית השנייה של המאה העשרים נעשתה השפה האנגלית שפת התקשורת הבין-לאומית מעניקה משקל מרכזי למעגל הלשוני הזה, אך הוא מושפע בעיקר מסדר היום של המחקר האמריקאי וסדרי עדיפויותיו. היבול המחקרי הכולל במעגל הזה הוא, כאמור, עצום, והתעצם בייחוד בשלושת העשורים האחרונים (והמסה המחקרית של התקופה הזאת היא שמעצבת את אופיו השונה). לצד המונוגרפיות השונות שנכתבו נודע משקל רב גם למאמרים שהתפרסמו במסגרת כמה כתבי עת להיסטוריה גרמנית וכן לכתב העת *Holocaust and Genocide Studies* (שראשית דרכו בירושלים, בעקבות המפגש בין איל ההון רוברט מקסוול ליהודה באואר, וכיום הוא יוצא בחסותו של מוזיאון השואה בווינגטון); לקובצי הכינוסים הרבים על נושא השואה שמתקיימים בייחוד בארצות-הברית מאז סוף שנות השבעים; וכן לספר הכינוס *Remembering for the Future* משנת 1988 שאורגן ורוכז בידי יהודה באואר ופורסם בשלושה כרכים עבי כרס בעריכתו של באואר.⁴¹ אך נוסף על אלה יש פרסומים לרוב מטעם מוסדות ומכונים לתיעוד השואה ולהנצחתה שקמו ברחבי העולם הדובר אנגלית שמתקיימות בו קהילות יהודיות (ועניין זה קשור לתהליך שבו נעשה נושא השואה למרכיב בעל חשיבות מרכזית בעיצוב הזהות היהודית בגולה⁴²) ומטעם קתדראות שנוסדו

³⁸ ראה הן לשימוש הלשוני הרחב יותר והן למשך ההתמקדות בהיבט הגרמני: Ulrich Herbert (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1933-1945. Neue Forschungen und Kontroversen*, Frankfurt am Main 1998; וכן את ספרה החשוב של שטיינבאכר: Sybille Steinbacher, *"Musterstadt"*, *Auschwitz. Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien*, Munich 2000.

³⁹ ראה למשל: Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*, Vienna 1993.
⁴⁰ ההיקף, כאמור, עצום. מעט מן היבול הזה ניתן למצוא בידיעונים של Germania Judaica – Kölner Bibliothek zur Geschichte des deutschen Judentums e.V. *Arbeitsinformationen ueber* ובייחוד האחרון שבהם *Studienprojekte auf dem Gebiet der Geschichte des deutschen Judentums und des Antisemitismus*, Ausgabe 17, Köln 1998, pp. 52-85.

⁴¹ Yehuda Bauer e.a. (eds.), *Remembering for the Future*, vols 1-3, Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-Sao Paulo-Sydney-Tokyo-Toronto 1989. ב-2001 תראה אור סדרת ספרים נוספת, המבוססת על הכינוס *Remembering for the Future* שנערך באוקספורד בשנת 2000 (בהוצאת Palsave).

⁴² על כך נכתב לא מעט, ויש מספר מחקרים – כגון זה של עופר שיף (עופר שיף, *יהודים משתלבים. אסכולת השתלבות בתוך היהדות הרפורמית האמריקנית אל מול אנטישמיות, שואה וציונות*, תל אביב תשס"א). דיונים מן הזמן האחרון, עם הפניות ביבליוגרפיות, מצויים בספריהם של יוסף גורני, בין אושוויץ לירושלים, תל-אביב תשנ"ח, בייחוד בפרק הסיום, ושל פיטר נוביק – Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Boston and New York 1999.

באונברסיטאות לשם עיסוק בשואה, או ביהדות והיסטוריה יהודית מתוך דגש על השואה. המעגל הלשוני-התרבותי הזה הוא בעל מאפיינים ודגשים שונים מזה הגרמני. המחקר ההיסטורי הרואה בגורלם של היהודים תחת השלטון הנאצי סוגיה לעצמה החל במידה רבה את דרכו בתחום הלשוני-התרבותי הזה דווקא – באנגליה ובארצות-הברית. ג'ראלד רייטלינגר באנגליה ויוסף טננבוים וראול הילברג בארצות-הברית (לצד היהודי הצרפתי ליאון פוליאקוב) הם שכתבו את התיאורים הכוללים הראשונים של השואה על סמך מחקר מקיף, אם כי מבוסס בעיקרו על מקורות גרמניים.⁴³ בעקבותיהם הלכו אחר כך נורה לוין, לואי דוידוביץ, מרטין גילברט וארנו מאיר, שתיאוריהם נסמכו הרבה יותר על ספרות משנית ופחות על מחקר מקורי (ואולי יש להוסיף עליהם את הלן פייין וחיבורה ה"קליומטריסטי" (היסטורי-מדיתי) שבו בחנה את מידת ההיפגעות המשתנה של קהילות יהודיות בשואה; והסוציולוג זיגמונט באומן שניסה לתלות את השואה ב"מודרניות").⁴⁴ ככלל מתברר שבמעגל הלשוני-התרבותי האנגלופוני נעשו הניסיונות הרבים ביותר לתיאור כולל של השואה, ורובם ככולם נכתבו בידי יהודים. אחד מהם – מיכאל מארוס – הוא גם זה שכתב את הניתוח ההיסטוריוגרפי המקיף ביותר של חקר השואה שנתפרסם אמנם לפני יותר מעשור, אך עדיין הוא חיבור יסודי בחקר השואה בכלל.⁴⁵ נראה שלא במקרה צמחו התיאורים ההיסטוריים המקיפים במעגל הזה דווקא, והם תוצאה של שני גורמים: א. מוצאם של המחברים מאירופה וחינוכם על ברכי תפיסה יהודית לאומית – אם זו היהודית המסורתית המזרח-אירופית (בעלת התודעה הקבוצתית המפותחת), ואם זו הציונית-ההשקפתית (או שניהם גם יחד);⁴⁶ ב. עבודתם של רוב המחברים במסגרת האקדמיה האנגלופנית בעלת המסורת של כתיבת היסטוריות של מבטי על (כלומר, היסטוריות כוללות על נושאים רחבים). החוקרים הללו נתאפיינו בידיעה נרחבת של שפות ובתפיסת הגורל היהודי בתור גורל נפרד הראוי לתיאור עצמאי, בצירוף התעוזה לכתוב מחקר כולל כשעדיין אין בנמצא תשתית של מחקרים חלקיים. ואף-על-פי-כן הושם במחקרים האלה הדגש על ההיבט של הרדיפות והרודפים, ורק מעט מקום הוקדש להיבט היהודי. לעומת זאת תרמה עוד בשנות החמישים ובמהלך שנות השישים קבוצת חוקרים ותיקים, יהודים ממזרח אירופה שלא התקבלו לאקדמיה – פיליפ פרידמן, יעקב רבינסון וישעיהו טרונק – לחקר ההיבטים של החברה היהודית ותפקודה בימי השואה.⁴⁷ גם לואי דוידוביץ, שפעלה בעקבותיהם, הדגישה את ההיבט של חיי היהודים. אף מיכאל מארוס, שלא ניתן להכלילו עוד במסגרת הקבוצה המזרח-אירופית הוותיקה אך הוא ער להיבט היהודי בשל שייכותו לקהילה התוססת של יהודי טורונטו שבקנדה בעלת המאפיינים המזרח-אירופיים הבולטים, המשיך בנתיב הזה. מבחינת נושאי ההתעניינות היו החוקרים הללו קרובים לעמיתיהם בישראל, אבל התקשו להתוודע מקרוב למחקר הישראלי (חוץ מפרידמן ורבינסון) בגלל

Gerald Reitlinger, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*, London 1953; Joseph Tenenbaum, *Race and Reich*, New York 1956; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago 1961
Nora Levin, *The Holocaust. The Destruction of European Jewry 1939-1945*, New York 1968; Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945*, New York 1975; M. Gilbert, *The Holocaust. A History of the Jews of Europe During the Second World War*, London 1986; Arno J. Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The "Final Solution" in History*, New York 1988; Helen Fein, *Accounting for Genocide. Victims – and Survivors – of the Holocaust*, New York and London 1979; Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca, NY 1992

Michael R. Marrus, *The Holocaust in History*, Hanover, NH 1987⁴⁵

⁴⁶ התפיסה האחדותית של היהודים בולטת בייחוד אצל הילברג ודוידוביץ' – ראה מאמרי "השואה בעיני ההיסטוריונים", *השואה וחקרה*, עמ' 21-24, 27-30. הילברג התחנך בבית יהודי רוויזיוניסטי בווינה (כך סיפר לי בשיחה, נפול, מאי 1997); וכן ריאיון עם תום שגב, "כתב זר", *הארץ*, 11 בדצמבר 1998, עמ' ב12; דוידוביץ' הגיעה מפולין וכל מחקריה סובבים סביב יהדות מזרח-אירופה ואופיה המיוחד.

⁴⁷ פיליפ פרידמן כתב את מחקריו בעיקר בשנות החמישים, ופרסמם בשפות שונות; הוא לא היה חוקר אנגלופוני דווקא, אבל מפעלו קובץ באנגלית: *Roads to Extinction*, New York and Philadelphia 1980. יעקב רבינסון, שהיה בעצם משפטן ולא איש מחקר במובן המקובל, היה בעל השפעה ניכרת דווקא בארץ, בשל קשריו עם יד ושם. חיבורו החשוב היה תשובתו לחנה ארנט: *Jacob Robinson, And the Crooked Shall be Made Straight. The Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe, and Hannah Arendt's Narrative*, New York 1965. טרונק כתב ופרסם ביידיש עוד מסוף שנות החמישים, אך מחקרו רב ההשפעה על היודנרטים ראה אור באנגלית והיווה נקודת ציון חשובה בחקר ההיבט היהודי של השואה: *Isaia Trunk, Judenrat*, New York and London 1972, ובעברית: *ישעיהו טרונק, יודנרט, ירושלים תשל"ט*. ראה גם ספר אחר שלו באנגלית, *Jewish Responses to Nazi Persecution. Collective and Individual Behavior in Extremis*, New York 1979.

מחסום השפה. אם השתמשו בפירות המחקר הישראלי, הרי עשו זאת על-ידי תרגומים (דוידוביץ, מארוס). רובם ככולם ידעו גרמנית, אך מעטים מאוד התמצאו בצרפתית, ומה שנעשה בתחום המחקר הזה לא הגיע בדרך כלל לידיעתם (מארוס הוא יוצא מן הכלל בולט).

משנות השבעים ואילך צמחה עוד קבוצה קטנה אך חשובה של חוקרים בארצות-הברית, באנגליה ובאוסטרליה, שהייתה ועודנה מעורבת בחקר התפתחות המדיניות האנטי-יהודית של הרייך השלישי, בנושא העומד במרכז המחקר הגרמני. ספריהם של החוקרים האלה תורגמו בדרך כלל לגרמנית, היו בעלי השפעה במעגל הגרמני, והשתלבו בסדר היום המחקרי שלו. קבוצת החוקרים הזאת היא גם המתווכת העיקרית שהביאה מקצת מממצאי המחקר הגרמני לידיעת קוראי האנגלית.⁴⁸ לאלה ראוי להוסיף את החוקרים היהודים ממוצא גרמני, שחקרו באופן אובססיווי כמעט את שורשי הנאציזם.⁴⁹ ואולם, לחברי הקבוצה הזאת נודעה השפעה מוגבלת למדי במעגל הלשוני-התרבותי הצרפתי, ובו בזמן ממעטים חברים להתרשם מן הנעשה במעגל הצרפתי.

אך הקבוצה הזאת נשארה קטנה, ולמרות מעמדה הסמכותי קטן חלקה בחקר השואה במרוצת השנים. מאז שנות השישים – בעקבות ספרו של ארתור מורס על מדיניותו של הנשיא רוזוולט כלפי הפליטים היהודים מאירופה ושאלת ההצלה,⁵⁰ ומאז ראשית שנות השבעים, עם פתיחתם של הארכיונים הבריטיים והאמריקאיים (ואחרים) העוסקים בשנות המלחמה – הלכו ותפסו סוגיות הפליטים ומדיניות ההצלה – כלומר, סוגיית "המשקיפים" (מבין בעלות הברית) – את המקום המרכזי ב"חקר השואה".⁵¹ מעלתם של הנושאים הללו היא שהם מהווים למעשה חלק אינטגרלי של ההיסטוריה הלאומית המקומית. "היתרון הנלווה" הנובע מכך הוא, שכדי לעסוק בהם די בידיעת אנגלית. ואכן, ככל שהתרחב הנושא הזה, ובייחוד מאז הפך נושא השואה לעניין בעל משיכה ציבורית במרוצת שנות השבעים, תופחת הספרות על סוגיית ה"משקיפים". במקרים רבים מאפיינת אותה בורות באשר לפרטים המדויקים של ההתרחשויות תחת השלטון הנאצי, ואי התמצאות בדיונים המחקריים הענפים על השואה והתפתחות המדיניות האנטי-יהודית המתנהלים בגרמניה. לצד התמצאות בנושא המקומי בולט אפוא אצל חלק גדול מן החוקרים הללו חוסר הידע הכללי על השואה והסתמכות על ספרות מיושנת. למשל בספרות הזאת עדיין נאמר לעתים קרובות שההחלטה על "הפתרון הסופי" נתקבלה בוועידת ונזה.

עוד בשנות השבעים היה למחקר בנושאי ההצלה והפליטים כוח משיכה מיוחד גם בגלל צמיחתה של הביקורת נגד הממסד הנשלט בידי דור הוותיקים על רקע מרידות הסטודנטים של סוף שנות השישים ומלחמת וייטנאם. המחקר הודרך אפוא על-ידי "סדר יום" אקטואלי. "אקטואליזם" זה החריף עוד מאז אמצע שנות השמונים, כאשר החלו לתפוס את מרכז הזירה המחקרית במעגל הלשוני האנגלי סוגיות אופנתיות של זיכרון קולקטיבי, לימודי נשים,⁵² רב-תרבותיות ולימודים אתניים⁵³ ועוד. אלה חדרו לתחום חקר השואה – בעיקר בארצות-הברית, אך גם בארצות אחרות – ונעשו פופולריים מאוד מבחינה

⁴⁸ הכוונה לקרל שלוינס (Karl A. Schleunes), כריסטופר בראונינג (Christopher R. Browning), הנרי פרידלנדר (Henry Friedlaender), סיביל מילטון (Sybil Milton), איין קרשאו (Ian Kershaw), מייקל מארוס (Michael R. Marrus), ריצ'רד ברייטמן (Richard I. Breitman), עומר ברטוב (Omer Bartov), גרהארד ויינברג (Gerhard Weinberg), קונראד קוויט (Konrad Kwiet) האוסטרלי – ובאופן שונה מן השאר – דניאל גולדהגן.
⁴⁹ כוונתי בייחוד לג'ורג' מוסה (George Mosse), פריץ שטרן (Fritz Stern), חנה ארנט (Hanna Arendt).
⁵⁰ Arthur D. Morse, *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy*, New York 1967.

בעברית: ארתור ד' מורס, *והעולם שתק עת נספו שישה מיליונים*, תל-אביב תשל"ב.
⁵¹ החוקרים המרכזיים בתחום זה הם: הנרי פיינגולד (Henri Feingold), שאול פרידמן (Saul Friedlander), דוד ויימן (David Wyman), טוני קושניר (Tony Kushner), מרטין גילברט (Martin Gilbert), ברנרד וסרשטיין (Bernard Wasserstein), מונטי פנקובר (Monty N. Penkower), דבורה ליפסטדט (Deborah Lipstadt), הרולד טרופר (Harold Troper) ואירווינג אבלה (Irving Abella).

⁵² בגיליונות יוני ואוגוסט 1998 של *Commentary* התנהל פולמוס חריף בעניין המדעיות והמגמות שבחקר השואה האמריקאי, ובייחוד הודגש נושא חקר הנשים. ראה, Gabriel Schoenfeld, "Auschwitz and the Professors", *Commentary*, June 1998; "Controversy: Holocaust Studies – Gabriel Schoenfeld & Critics", *ibid*, August 1998.

⁵³ הנרי הוטנבך (Henri Huttenbach) מאוניברסיטת ניו יורק, טיפח בייחוד את ההיבט הזה. מאז ראשית שנות התשעים הוציא עלון שנקרא *The Genocide Forum*, ומאז 1999 גם את *Journal of Genocide Research* ובהם הוא מטיף לראות את השואה לא רק כסוג של ג'נוסייד, אלא כסוג ספציפי בתוכו שקרא לו "אתנוסייד" (Ethnocide). מן הזווית הזאת החלו לעסוק בשואה חוקרי רצח הארמנים בידי הטורקים, חוקרי קמבודיה, חוקרים של מקרי טבח שונים באפריקה, חוקרי מלחמת האזרחים ביוגוסלביה, ועוד. באוסטרליה מקושרת השואה במסגרת הלימודים האתניים לסוגיית ה"אבוריג'ינים" (Aborigines).

ציבורית ומבחינת ה"תקינות הפוליטית" (משום כך גם עומדים כספים רבים לרשות העוסקים בנושא). בשל כך נמשכו לעסוק בתחום הזה חוקרים רבים שחסרים ידע בסיסי בנושאי הנאציזם והשואה ואינם בקיאים בשפות הנחוצות. מתוך בדיקת נושאי ההרצאות בכינוסים השנתיים על השואה המתקיימים מטעם "הוועידה על השואה והכנסיות" (Annual Scholar's Conference on the Holocaust and the Churches) מייסודם של פרנקלין ליטל (Franklin Littell) וויברט לוק (Hubert Locke), ובכינוס השנתי על השואה באוניברסיטת מילרסוויל (Millersville University) בפנסילוניה, ובכינוסים אחרים המתקיימים בארצות-הברית עולה שכ-10% עד 20% בלבד מן ההרצאות עוסקות בחקר השואה כשלעצמה והשאר דנות ב"השפעות", "משמעויות", "זיכרון קולקטיבי", "השוואות", "חינוך לסובלנות" וכיוצא בזה; "השואה" מופיעה בהם בתור מושג כוללני, מיסטי כמעט.⁵⁴ וכך מתפרסמים היום באנגלית הרבה מחקרים בנושא השואה שרבים מהם אינם טובים. לעומת הדקדקנות, הספציפיות והיובשנות שבמחקר הגרמני אנו מוצאים כאן הרבה הכללות גורפות, טעויות עובדתיות (למשל, בלבולים בין מושגים מתחום זרועות הביטחון ברייך השלישי – ס"ס, ס"ד, ס"פ, גסטפו וכו') והסתמכות על ספרות משנית, לעתים קרובות מיושנת (לספרה של לואיז דוידוביץ, למשל, עדיין נודעת השפעה ניכרת במעגל הזה).

על רקע ההתפתחויות האלה השתנה וטושטש בעשור האחרון גם המובן של עצם המושג Holocaust לעומת המשמעות שנודעה לו מאז סוף שנות החמישים, כשהחלו להשתמש בו. אין הוא עוד מושג נרדף ל"שואה", מושג המבטא את גורלם של היהודים בזמן השלטון הנאצי, אלא נעשה מושג המבטא את גורלן של כל הקבוצות שנרדפו בזמן השלטון הנאצי – הצוענים, ההומוסקסואלים, מפגרים ובעלי מום, ואף חברי קבוצות פוליטיות נרדפות. בין השותפים שותפות חלקית או מלאה למגמה זאת של הרחבת תחולת המושג – שמשמעותו המובלעת או המוצהרת היא התנגדות או הסתייגות כלשהי מתפיסת גורלם של היהודים בתור פרק ייחודי – יש לא מעט חוקרים יהודים: סיביל מילטון (Sybil Milton), הנרי הוטנבך (Henri Huttenbach), דבורה דבורק (Deborah Dwork) ואחרים – מקצתם קשורים במוזאון השואה בווישינגטון⁵⁵ או במוסדות הנצחה אחרים. המוסדות הללו פועלים, כאמור, בהקשר הרב-אתני האמריקאי ועל רקע מלחמת האזרחים ביוגוסלביה בשנות התשעים. רק סטיבן קץ (Steven Katz) הוא כמדומני יוצא מן הכלל בין החוקרים העוסקים בסוגיה הזאת, המבקש לשמור על הבנת השואה כמושג המתייחס ליהודים בלבד.

המחקר במעגל הלשוני-התרבותי הזה, שמוקדו בארצות-הברית, משפיע על קהל גדול בעולם הדובר אנגלית, שהוא כיום גם העולם העשיר ביותר מבחינה כלכלית והמפותח ביותר מבחינה טכנולוגית. המקום החשוב שתופסים בו הקולנוע והטלוויזיה מביא גם להתעניינות מחקרית בהשתקפות נושא השואה בתחומים הללו. גם ארצות בעלות אוריינטציה אמריקאית או אנגלופונית, כגון ישראל, הולנד, או ארצות אחרות השואבות את צריכתן התרבותית ממעגל התרבות האנגלי, מושפעות בצורה זו או אחרת מסדר היום שלו בתחום השואה (בשנות התשעים למשל החלו להתעניין ביפן ובסין⁵⁶ בנושא השואה בעקבות הגילוי שהנושא הזה הוא בעל חשיבות להבנת התרבות המערבית בכלל וזו האמריקאית בפרט).⁵⁷

המעגל הלשוני-התרבותי הצרפתי

חקר השואה במעגל הלשוני הזה, המתקיים בעיקר בצרפת, אך גם בבלגיה ובשווייץ, מצומצם בהיקפו לעומת המעגלים האחרים ומהווה ענף מיוחד ומסוגר למדי. בתקופת הראשית של חקר השואה, בעשור

⁵⁴ שונים במקצת הם הכינוסים בסדרת Lessons and Legacies, במיוחד אלה של השנים האחרונות, שבהם מתקבצים חוקרים בני סמך רבים של השואה והנאציזם.

⁵⁵ הדברים אלה בולטים בתכניות החודשיות של ההרצאות והכינוסים המתקיימים במוזיאון השואה. כמו כן ראה את המבוא לחטיבה 6 ואת נושאי המאמרים בחטיבה זו בספר: Michael Berenbaum and Abraham J. Peck (eds.), *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Bloomington and Indianapolis. לביקורת שלי על הספר ראה "השואה: מחקר היסטורי וזיכרונות קולקטיביים בסבך הפולמוסים והמשמעויות", גשר 140 (חורף תש"ס), עמ' 84-91.

⁵⁶ ב-1998 הוקם מרכז ללימודי השואה בשאנגהאי; מרכז דומה קיים ביפן עוד מאז 1995.

⁵⁷ כנגד מגמה כללית זאת של המחקר במעגל הלשוני-התרבותי האנגלי יש לציין תופעה מעניינת שעלתה במחצית השנייה של שנות התשעים: חוקרים גרמנים צעירים רבים, שסיימו את לימודיהם בגרמניה ולא נתקבלו לאוניברסיטאות בה, מוצאים את דרכם לאוניברסיטאות ומכללות בארצות-הברית, בעיקר למחלקות של German Studies. בבואם במגע עם העניין האמריקני בשואה, פונים גם הם לעיסוק בה.

הראשון שלאחר מלחמת העולם השנייה, נודעה לו חשיבות נחשונת, אך גם לאחר מכן נכתבו בו מחקרים מעניינים ובעלי חשיבות.

סביב המכון לתיאור יהודי בן זמננו בפריז, שסייע לתביעה במשפטי נירנברג, צמחה עוד במחצית השנייה של שנות הארבעים חבורת חוקרים חשובה: ליאון פוליאקוב, ז'וזף ביליג (Joseph Billig), ז'ורז' ולרס (George Wellers) ואחרים. אמנם הם הדגישו את צרפת ומערב אירופה (בין השאר בשל הצרכים המשפטיים), אך הגיעו מכאן גם לעניינים מרכזיים לחקר השואה בכלל. פוליאקוב היה זה שכתב את התיאור המקיף הראשון של השואה בספר שיצא ב-1951.⁵⁸ כבר בספר הזה הודגש, באשר לצד היהודי, עניין ההתנגדות היהודית. ההיבט הזה היה היבט מרכזי בשיח הציבורי בצרפת בימים ההם ועוד עשרות שנים לאחר מכן. ואכן בעקבות פוליאקוב התרכזו חלק ניכר מן החוקרים שעסקו ספציפית בצרפת ובבלגיה בסוגיית ההתנגדות – הן כאופטיקה לתיאור דיכוטומי של עצם התקופה (שחור לבן – רדיפות [וקולבורציה] לעומת התנגדות, או, כשם ספרו של מקסים שטיינברג על השואה בבלגיה: הכוכב [היהודי] והרובה⁵⁹), והן לבררת "הגיבורים" של התקופה (בעניין הזה נשברו קולמוסים הרבה כדי "להוכיח" שייכות או אי-שייכות של יחידים וקבוצות לתנועת ההתנגדות, ומידת התנגדותם, שכן היו לכך השלכות בתחום ההנצחה הציבורית ואף בשאלה של קבלת קצבאות מיוחדות מטעם המדינה). סרז' קלרספלד עצמו פרסם ודחף לפרסומם של מחקרים וקובצי תעודות רבים בידי אחרים, על צרפת ועל בלגיה, פרסומים בעלי חשיבות רבה, גם אם מטרתו הראשית של קלרספלד הייתה הנצחה וזיכרון והמאבק הציבורי עליהם, ואי-אפשר לראות בו היסטוריון אקדמי מן הסוג המקובל.⁶⁰ פיליפ בירן, שספרו התפרסם בסוף שנות השמונים, תרם תרומה מעניינת לחקר "הפתרון הסופי" ומאז הוסיף עוד ספר על משטר וישי.⁶¹ דומה שחוץ מפוליאקוב בספרו הנזכר ובסדרה הידועה על תולדות האנטישמיות שכתב לאחר מכן, ובירן – שספריהם תורגמו לאנגלית ולגרמנית – לא היו חוקרים במעגל הזה שהשאירו רישום של ממש על המחקר במעגלים האחרים, בייחוד לא במעגל הישראלי, בעיקר מפני שרוב המחקרים שנעשו במעגל הזה לא תורגמו וגם המעט שתורגם לאנגלית ולגרמנית לא זכה לתהודה של ממש בספרות המחקר הרחבה. וחבל, שכן המעגל הצרפתי הניב מחקרים מצוינים שניתן ללמוד מהם לא מעט לא רק על צרפת ובלגיה דוברות הצרפתית, אלא על השואה בכללותה (וכבר הוזכר, למשל, לעיל תיאורו המצויין של ביליג על התפתחות המחלקות לענייני יהודים בס"ד ובגסטפו ורעיון "הפתרון הסופי"). עם זאת, המחקר בצרפתית אינו מוגבל לצרפת בלבד – בכמה ארצות מחוץ לצרפת, כגון בלגיה, שווייץ בחלקה, איטליה ואף יוון, מושפע חקר השואה מן המחקר הצרפתי ומן השאלות העומדות במרכז סדר יומו, דהיינו שאלות ההתנגדות והקולבורציה (שבצרפת עצמה עולות על רקע העבר של משטר וישי).⁶²

ועם זאת רוב המחקר הנעשה בצרפתית עוקב רק מעט אחר המחקר הנעשה במעגלים הלשוניים-התרבותיים הנזכרים האחרים, בדרך כלל רק כאשר מחקרים מן המעגלים האחרים הללו מתורגמים לצרפתית. המקרים הללו מעטים יחסית, ומדובר בעיקר מחקרים שנמכרו היטב ועוררו פולמוס בזירות האחרות, כגון ספריהם של הילברג, ארנו מאייר וגולדהגן, או אם יש בהם התייחסות מיוחדת לצרפת (כגון ספריו של מארוס). לפיכך נושאי מחקר חדשים וחידושים – בייחוד בנוגע למדיניות האנטי-יהודית

⁵⁸ Leon Poliakov, *Bréviaire de la Haine. Le Illeme Reich et les juifs*, Paris 1951

⁵⁹ Maxime Steinberg, *L'Etoile et le Fusil*, vols. I-III, Bruxelles 1983-1986

⁶⁰ קלרספלד פרסם עשרות מחקרים בספרים ובמאמרים וקובצי תעודות. החשובים ביותר הם: Serge Klarsfeld, *Dossier Ernst Heinrichsohn*, Paris [1980]; *Die Endlösung der Juden in Frankreich: Deutsche Dokumente 1941-1944*, Paris 1977; *Die Endlösung der Judenfrage in Belgien: Dokumente*, New York 1980 (with Maxime Steinberg); *Les Enfants d'Izieu: une Tragédie Juive*, Paris 1984; *L'Etoile des juifs: Temoignages et documents*, Paris [1992]; *Les Juifs en France, 1941: Prélude a la Solution Finale*, New York 1991; *Memorial to the Jews Deported from France, 1942-1944*, New York 1983; *Le Statut des Juifs de Vichy, 3 octobre 1940 et 2 juin 1941: Documentation*, Paris 1990; *Vichy-Auschwitz: Le rôle de Vichy dans la Solution Finale de la Question Juive en France*, Paris 1983-1985

⁶¹ Philippe Burrin, *France under the Germans: Collaboration and Compromise*, New York 1996; *Hitler et les Juifs. Génèse d'un génocide*, Paris 1989

⁶² על הפולמוסים מרקיעי השחקים סביב ההתנגדות היהודית בצרפת כתבה רנה פוזננסקי: Renée Poznanski, "La résistance juive en France", *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale* 137 (1985), pp. 3-32. כדאי גם לראות את האחוז הגבוה במיוחד של הספרות בנושא ההתנגדות המופיעה ברשימה הביבליוגרפית בספרה: *Être juif en France pendant la Seconde Guerre mondiale*, Paris 1994 (מהדורה עברית: רנה פוזננסקי, *להיות יהודי בצרפת, 1939-1945*, ירושלים תש"ס).

וגורלם של היהודים בכלל במזרח אירופה – חוזרים למעגל הזה באיטיות, ועד היום מוכרים בו מעטים בלבד. חשיפת הארכיונים במזרח-אירופה, למשל, עדיין יש לה השפעה מוגבלת בלבד על המתרחש בקרב החוקרים במעגל הזה.⁶³

למרות האינטגרציה האירופית, נשאר המחקר הצרפתי מבודד למדי. אמנם, לאחרונה יותר ויותר חוקרים צרפתים יודעים אנגלית, ואף יש ניסיון לעורר את תשומת לבו של עולם המחקר האנגלופוני,⁶⁴ אך התהליך עדיין מוגבל. ידיעת הגרמנית, ויתרה מזאת – התייחסות תרבותית מעמיקה למתרחש בתחום התרבות הגרמנית, מפותח הרבה פחות, למרות השותפות האירופית. על סדר היום של העיסוק הצרפתי בשואה, כולל זה המחקרי, הטביעה את חותמה גם הפעילות האינטנסיבית למדי של מכהישי שואה – הידוע שבהם הוא רובר פוריסון (Robert Faurisson) – עוד בשנים הראשונות שלאחר תום מלחמת העולם השנייה. העניין הזה בולט, למשל, כמניע בפעילותו של סרז' קלרספלד.

המחקר הישראלי

כיצד עומדת ההיסטוריוגרפיה הישראלית ביחס לשלושת מעגלי המחקר האחרים? האם ניתן לראות בו "מעגל" לעצמו?

בתור תוצר של האסכולה ההיסטורית היהודית המודרנית רואה ההיסטוריוגרפיה הישראלית ביהודים קבוצה לאומית, ומן הבחינה הזאת היא דומה להיסטוריוגרפיות הלאומיות הנכתבות על מלחמת העולם השנייה בארצות אירופה השונות ומתמקדות בקורותיהן של קבוצות לאומיות מובחנות. אבל משתי בחינות עיקריות שונה ההיסטוריוגרפיה הישראלית מן ההיסטוריוגרפיות הללו: (א) גורלם המיוחד של היהודים; ו(ב) הפרישה הטריטוריאלית והלשונית הרחבה, החוצה גבולות והמגוונת כל-כך של גורלם של היהודים – דבר המחייב כל חוקר לדעת ידיעה בסיסית של כמה לשונות. מן הבחינות האלה המחקר הישראלי הוא מעגל לעצמו, אף כי מעגל קטן, עם מאפיינים משלו ובעל בעיות מיוחדות.

חבלי לידתו של המחקר האקדמי על השואה בישראל היו שונים שוני מהותי מחבלי לידתם של המחקרים בארצות אחרות ובמעגלים הלשוניים-התרבותיים האחרים. ראשית, התשתית האקדמית של המחקר ההיסטורי בישראל הייתה מצומצמת ביותר. במשך יותר מעשור לאחר השואה הייתה קיימת בישראל רק אוניברסיטה אחת – האוניברסיטה העברית – ומספר החוקרים בהיסטוריה, למרות מעמדו הנחשב למדי של המקצוע הזה באוניברסיטה, היה מוגבל. רוב החוקרים הללו עסקו בתקופות הקודמות למאה העשרים דווקא, בעיקר מסיבות אידאולוגיות-ציוניות. ואף-על-פי שהבינו את חשיבות השואה, לא נפנו לעסוק בה אלא המשיכו בדרכם המחקרית "לאור השואה".⁶⁵ אמנם בשנות החמישים החלו לצמוח בישראל ניצנים של מחקר על השואה, אך החוקרים שעסקו בנושא היו קשורים לתנועות הקיבוציות ולעבר של התנועות החלוציות שלהן, ולפיכך התמקדו בעיקר בסוגיית ההתנגדות והמרד.⁶⁶ באותם הימים חסרה הייתה בישראל תשתית מקיפה של מקורות שהיא מרכיב חשוב ביותר למחקר מדעי. בשעה שבכל מדינה אירופית החל המחקר על יסוד חומר מקומי רב שהותיר אחריו הכובש הגרמני ועל סמך חומר שנאסף לרגל משפטיהם של פושעי מלחמה ששלטו במקום, לא היה כמעט בישראל חומר כזה. על משקל המטבע שטבע פייר נורה בעניין ההנצחה – "אתר הזיכרון" (Le lieu de memoire), שבאשר אליו הוא מבחין בין הימצאותו של האתר במקום ההתרחשות או במקום אחר – כן ניתן לדבר בענייננו על "אתר המחקר" ושאלת הימצאו במקום ההתרחשות אם לאו. אמנם, גם לגבי המעגל הלשוני-התרבותי האנגלי ניתן לטעון לקושי מעין זה, אך שלא כמו ישראל, החזיקו ארצות-הברית ובריטניה, בעלות הברית, בחלק חשוב של החומר הגרמני הן מעצם שליטתן בגרמניה בשנים 1945-1949, והן בעקבות ההעברה המסיווית של

⁶³ יש לציין את מחקרו הייחודי של אילן גריילסאמר, הישראלי ממוצא צרפתי, על ליאון בלום, מחקר שנשען על ארכיונו של ליאון בלום שנתגלה במוסקווה לאחר התמוטטות ברית-המועצות: Ilan Greilsammer, *Blum*, Paris 1996. בספר מוקדש מקום חשוב גם לגורלו של בלום בזמן המשטר הנאצי, בייחוד בזמן כליאתו בבוכנוולד.

⁶⁴ ראוי לשים לב לתופעה מעניינת במיוחד: ביטאון המרכז לתיעוד יהודי בפריז, *Le Monde Juif*, שהחל לראות אור ב-1946, שינה לאחרונה את שמו ל-*Revue d'histoire de la Shoah*, ומופיע בו גם תוכן עניינים באנגלית (אף כי לא תקצירי המאמרים).

⁶⁵ ראה לעניין הזה את מאמרי: "כיצד למקם את השואה במרקם הרחב של תולדות ישראל בזמן החדש? ניסיונות התמודדות של היסטוריונים מובילים", יהודה באואר ודן מכמן (עורכים), *השואה בהיסטוריה היהודית*, ירושלים (בדפוס).

⁶⁶ ב' כהן, "מהתנגדות לעמידה: עיון בהיסטוריוגרפיה הישראלית", *בולטין המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר* 8, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1998, עמ' 40-56. גם רוני שטאובר נוגע בעניין, ראה *הלקח לדור*. שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים תש"ס.

תיעוד אליהן (בעיקר לארצות-הברית, לארכיון באלכסנדריה שעל-יד וושינגטון). לעומת זאת, ארכיון יד ושם, על-אף שבשנות החמישים כבר היה בראשית דרכו ונמצא בו חומר שהוחל באיסופו בארץ עוד לפני הקמת המדינה,⁶⁷ הרי מבחינת חשיבותו ודרכי עבודתו עדיין נפל מארכיונים באירופה. התבססותו של תחום חקר השואה בישראל נתאפשרה רק לאחר שיד ושם החל באיסוף ובמחקר מוגבר ומסודר יותר במחצית השנייה של שנות החמישים;⁶⁸ בעקבות משפט אייכמן שהיה מקור לכינוס חומר וליצירת קשרים ענפים בתחום התיעוד עם ארצות אירופה; לאחר שהאוניברסיטה העברית ואוניברסיטת בר אילן החלו לעסוק עיסוק אקדמי שיטתי בשואה (בשנת הלימודים תש"ך); ובעקבות התפתחות התחבורה האווירית והסדרת קרנות המחקר באוניברסיטאות שאפשרו ניידות גדולה יותר של החוקרים (בשנות השישים). הדור המייסד של חקר השואה בישראל, שפעל בשנות החמישים והשישים, היה רב-לשוני, כפי שהיה מקובל בקרב רוב היהודים בגולה. בכללם היו, למשל, מאיר (מארק) דבורזצקי, יוסף קרמיש, נתן עק, נחמן בלומנטל, שאול אש ודב לוי, שהרבו, בייחוד בהתחלה, לפרסם מקורות, בעיקר בתרגום לעברית. ביניהם בלט בגישתו האנליטית החודרת שאול אש (שנהרג בתאונה בשנת 1968). אש החל לסלול דרכים חדשות בכמה תחומים, כגון חקר "המילון הנאצי", חקר דרכי העמידה היהודית, חקר יחסו של היישוב כלפי הרייך השלישי ועוד.⁶⁹ אחר כך התבססה באקדמיה קבוצה של חוקרים בני גילם בעלי מאפיינים לשוניים-תרבותיים זהים: יהודה באואר, ישראל גוטמן, אברהם מרגליות, אוטו דוב קולקה, דניאל קארפי. גם דור הביניים של החוקרים (ירחמיאל כהן, אשר כהן, זן מכמן, דינה פורת, ז'אן אנצ'ל, רנה פוזנסקי, יואב גלבר) – זה שפועל מאז המחצית השנייה של שנות השבעים והוא עתה בשנות החמישים-שישים לחייו – אף הוא דור שרבים בו העולים (אם מילדות ואם בגיל מאוחר יותר), שהביאו עמם בעלייתם ידיעת שפה אחת או שתיים נוסף על העברית והאנגלית ההכרחיות במסגרת האקדמיה הישראלית. בעקבות ידיעת השפות הללו מצאו את עצמם רוב החוקרים הללו עוסקים במחקר במעגלי ארצות המוצא שלהם לצד המחקר העברי שלהם. בזכות ידיעת האנגלית, ועקב אילוצי הפרסום של האקדמיה הישראלית המדגישה פרסום בשפות לועזיות, הצליחו שני הדורות הראשונים האלה דווקא של חוקרי השואה בישראל לינוק ממעגלי מחקר לשוניים אחדים מכאן ולהוות צינור להעברת אסכולות ביניהם מכאן. כלים חשובים להצלחה בהקשר זה הם כתבי העת *Holocaust and Yad Vashem Studies* ו-*Genocide Studies*, שהם נגישים יותר לחוקרים הישראלים משום שהמערכות שלהם יושבות במלואן או בחלקן בארץ.

במעגל הלשוני-התרבותי הצרפתי אף הגיעו כמה חוקרים ישראלים (אשר כהן, רנה פוזנסקי, ירחמיאל [ריצ'רד] כהן – לגבי צרפת,⁷⁰ וכותב דברים אלה לגבי בלגיה⁷¹) דווקא בזכות מאפייניו המגשרים של המחקר הישראלי למעמד מכריע בתחומם.

גם במעגל האנגלי הצליחו חוקרים ישראלים להשפיע, אף כי בארצות-הברית יותר מבאנגליה. אך דווקא במעגל הגרמני נשאר רישומם של הישראלים מוגבל ביותר. הדבר נובע בחלקו מן האוריינטציה הכללית האנגלופונית יותר של החוקרים הישראלים, אך גם – ואולי בעיקר – מן הפער בין הנושאים שעניינו את המחקר הישראלי לאלה שעניינו את המחקר הגרמני. הישראלים פרסמו, למשל, הרבה על תולדות יהודי גרמניה בימי הנאציזם – בשנתון ליאו בק ובבמות אחרות (וגם בגרמניה, אם כי בעיקר רק מאז שנות שמונים) – ובכל זאת עד הזמן האחרון אין תרומתם משתלבת שילוב של ממש במחקר הגרמני הכולל. כאמור התמקד רוב המחקר הגרמני בהיבט של השלטון והעם הגרמניים – כלומר היבט הרדיפות בשילוב השאלות הרחבות של המשטר הנאצי וההיסטוריה הגרמנית. חוקרים ישראלים מעטים בלבד – בעיקר שלמה אהרונסון (במחקרו הבסיסי על ראשית הגסטפו והס"ד),⁷² אוטו דב קולקה,⁷³ אברהם ברקאי,⁷⁴

⁶⁷ Dalia Ofer, "Israel", in: David Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore and London 1996, pp. 854-864

⁶⁸ שטאובר, *הלקח לדור*, עמ' 171-224.

⁶⁹ מאמריו המעטים אך החשובים עד היום כונסו לאחר מותו בספר: *עיונים בחקר השואה ויהדות ומנוו*, ירושלים תשל"ג.

⁷⁰ פוזנסקי, *להיות יהודי בצרפת*; Richard Cohen, *The Burden of Conscience*, Bloomington and Indianapolis 1987; Asher Cohen, *Persécutions et Sauvetages*, Paris 1993

⁷¹ Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans*, Jerusalem 1998.

⁷² Shlomo Aronson, *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD*, Stuttgart 1971

⁷³ במאמריו השונים על דעת הקהל בגרמניה הנאצית ועל ההיסטוריוגרפיה של השואה בגרמניה.

דוד בנקיר⁷⁵ ועומר ברטוב⁷⁶ (את ברטוב ניתן לשייך למעגל הלשוני-התרבותי האנגלי עקב ישיבתו ופעילותו בארצות-הברית) – השאירו את חותמם בתחום המרכזי הזה של המחקר הגרמני. דומה שהפופולריות התקשורתית של משה צימרמן בגרמניה בנושאים הקשורים לשואה בשנים האחרונות אינה נובעת מתרומה מחקרית חשובה דווקא (אין חותמו ניכר במחקר אלא לאחרונה בספרון על תולדות יהודי גרמניה בין השנים 1918-1945)⁷⁷, אלא מסיבות פוליטיות חוץ-מחקריות.⁷⁸ ככלל, הדיה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, כל עוד היא נכתבת בעברית, מוגבלים ביותר: רק מעטים מן החוקרים בארצות אחרות מסוגלים לקרוא אותה ולהתודע אליה, גם אם הם מגלים בה עניין. רוב החוקרים המקצועיים בישראל משתדלים אפוא לפרסם את פירות מחקרם – מקצתם או כולם – בלעז ובארצות אחרות, ברם הפרסומים האלה מהווים אך מעט מן היבול המחקרי הישראלי. שכן, בישראל כבעולם כולו נודע משקל מחקרי לא מבוטל גם לעבודות המחקר הנעשות במסגרת התואר השני והשלישי באוניברסיטאות, עבודות שמעטות מהן בלבד מיתרגמות לשפות אחרות. גם לפרסומי יד ושם למיניהם נודעת חשיבות, ובייחוד לסדרת פנקסי הקהילות, וכן לספרות שפורסמה בידי האוניברסיטאות, בידי בית לוחמי הגטאות ובידי "מורשת" (ובייחוד כתב-העת הוותיק המתמיד בהופעתו הקבועה מאז שנות השישים –ילקוט מורשת).

חקר השואה בישראל הושפע ממסורת ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית שראשיתה בחכמת ישראל של המאה התשע-עשרה והמשכה בהיסטוריוגרפיה שנכתבה בהשפעת הציונות, תנועה המדגישה את היותה של החברה היהודית חברה פעילה ויוצרת ולא חברה סבילה.⁷⁹ ההשפעה הזאת וההקשרים הישראליים בני הזמן הביאו את החוקרים להעמיד במרכז המחקר את שאלת תפקודה של החברה היהודית תחת המשטר הנאצי. בתחילה היה זה נושא ההתנגדות וההתקוממות המזוינות, אך מאז ראשית שנות השישים נוספו נושאים הקשורים בעמידה היהודית במובנה הרחב (כגון העזרה הסוציאלית לסוגיה), תנועות הנוער, היודנטים, היצירה התרבותית והיי-יום בגטאות. אמנם הוויכוחים הגדולים שעמדו במרכז חקר השואה הגרמני – כגון הדרכים שבהן צמח "הפתרון הסופי" ויחסי הכוחות בין אידאולוגיה לביורוקרטיה ואנרכיה ניהולית – הגיעו לארץ והביאו חוקרים ישראלים לנקוט עמדה זו או אחרת; ברם איש מהם לא מילא תפקיד מרכזי בוויכוחים הללו.⁸⁰ במסגרת חקר השואה הישראלי לא הועמדו מעולם בספק של ממש מרכזיותם של האידאולוגיה, האנטישמיות ומקומו של היטלר בנאציזם וברייך השלישי – אלא לאחרונה

⁷⁴ בעיקר בשני ספריו על ההיבטים הכלכליים של הנאציזם ורדיפות היהודים: Avraham Barkai, *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus. Ideologie, Theorie, Politik*, Frankfurt am Main 1988 (2. Vol.); idem, *Vom Boykott zur "Entjudung". Der wirtschaftliche Existenzkampf der Juden im Dritten Reich 1933-1943*, Frankfurt am Main 1987.

⁷⁵ David Bankier, *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat: Die "Endlösung" und die Deutschen* – Eine Berichtigung, Berlin 1995.

⁷⁶ Omer Bartov, *The Eastern Front, 1941-1945. German Troops and the Barbarization of Warfare*, London 1985; idem, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, New York 1991.

⁷⁷ Moshe Zimmermann, *Die Deutschen Juden 1914-1945*, Munich 1997.

⁷⁸ ראה את הדברים שנשא לכבודו וולפגנג שידר עם קבלתו את פרס גרים (Grimm) בקיץ 1997: Wolfgang Schieder, "Laudatio", in: *Jacob und Wilhelm-Grimm-Preis des Deutschen Akademischen Austauschdienstes 1997: Prof. Dr. Moshe Zimmermann, Hebrew University of Jerusalem*, DAAD, Bonn 1997, pp. 7-11.

⁷⁹ יש להעיר כאן שאני מסתייג במידה ידועה מהמינוח "היסטוריוגרפיה ציונית" שנתפשת לאחרונה בהשפעת מתקפת הגישה ה"פוסט-ציונית". בניגוד בולט לראייה הפוליטית הציונית, שלא ראתה בקורות היהודים בגולה "היסטוריה" – ראה למשל ייצוג לתפיסה הזאת בסיפור "הדרשה" של חיים הזז – טיפחו ההיסטוריונים הציונים (בהשקפותיהם) את ראיית חיוניותו של הקיום היהודי בכל אתר, ומן הבחינה הזאת הם מהווים חלק אינטגרלי של הזרם הרחב יותר של ההיסטוריוגרפיה היהודית שהתפתח מאז ראשית המאה ה"ט.

⁸⁰ יוצא מכלל זה הוא, כמדומה, דוד בנקיר, שמאמר פרי עטו על מעורבותו האישית של היטלר בפרטי פרטים של המדיניות האנטי-יהודית עורר תהודה של ממש. ראה: David Bankier, "Hitler and the Policy-Making Process in the Jewish Question", *Holocaust and Genocide Studies* 3 (1988), pp. 1-20; Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London/New York/Melbourne/Auckland 1989 (Second edition), p. 89, note 28; Hans Mommsen, "Foreword", in: Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy Toward German Jews 1933-1939*, Urbana and Chicago 1990, p. x. גם ספרו של בנקיר על דעת הקהל בגרמניה הנאצית (שתורגם לגרמנית ב-1995), השאיר את רישומו.

אלא לאחרונה בידי עודד היילברונר.⁸¹ אמנם, הדגשת ההיבטים היהודיים וחשיפת המקורות (בכללם תיעוד בעל-פה) הכתובים בלשונות הרבות שבהם דיברו היהודים, האירה גם את מורכבות היישום בתחום המדיניות הכללית ועל-ידי כך גם היבטים של הסוגיות שנדונו במחקר הגרמני בנוגע לאותה מדיניות. אלא שהממצאים האלה שפורסמו בדרך-כלל בעברית ולעתים באנגלית, שולבו עד לאחרונה רק לעתים רחוקות בדיונים העקרוניים של המחקר הגרמני,⁸² וגם במעגל הצרפתי לא היה להם הד.

למרות היקף ידיעת השפות במעגל המחקרי הישראלי שרר בו קיטוע (פרגמנטציה), רוב החוקרים העמיקו לחקור, כאמור, בעיקר את הארצות שאת שפתן ידעו היטב, או פרשיות ספציפיות. הדבר הזה ניכר היטב גם בשדה הדוקטורטים שנכתבו ונכתבים בארץ (לא רק בנושא השואה אלא גם בהיסטוריה יהודית בכלל): רובם ככולם הם בעלי נושאים קונקרטיים מאוד ובדרך כלל לוקליים; לא נכתבו כמעט דוקטורטים בנושאים עיוניים ובעלי היקף רחב – היסטוריוגרפיים וסינתטיים. אמנם, בשניים וחצי העשורים האחרונים הצליחו ישראל גוטמן ויהודה באואר בירושלים לכוון קבוצה של דוקטורנטים לכתוב סדרה של מונוגרפיות על הגטאות המרכזיים בפולין וליטא – קרקוב, גרודנה, ביאליסטוק, לודז', לובלין⁸³ – בעקבות מחקריהם החלוציים של גוטמן עצמו על ורשה ושל יצחק ארד על וילנה,⁸⁴ וכל אלה מציינים במצורף תמונה ברורה של חיי היום-יום ושל בעיות היסוד באזור הזה ובמסגרת חיים ספציפית זו.⁸⁵ ההצדקה שניתנה להתמקדות במחקר לוקלי היתה שיש ליצור תחילה תשתית עובדתית ראויה קודם שמפליגים בהכללות. אך בשל מגמת הפרגמנטציה והמחקר הלוקלי המתמשכים תרם חקר השואה הישראלי רק מעט לז'אנר התיאורים הכוללים של השואה. בחמישים שנותיו לא צמחה במסגרתו אלא יצירה סינתטית מקיפה אחת – השואה: גורל יהודי אירופה 1932-1945 של לני יחיל,⁸⁶ וחיבור סינתטי צנוע יותר, באנגלית מאת יהודה באואר, המיועד בעיקר לסטודנטים.⁸⁷

בתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית היו חוקרים ישראלים מעטים בלבד, אך הם זכו למוניטין של ממש, בעיקר במעגל האנגלי. בשנות השבעים והמחצית הראשונה של שנות השמונים היה זה אוריאל טל, שפיתח את התפיסה בדבר הנאציזם בתור דת פוליטית,⁸⁸ בשנות התשעים – סטיב אשהיים.⁸⁹ חוקר

⁸¹ עודד היילברונר, עליית המפלגה הנאצית לשלטון, ירושלים תשנ"ג; הנ"ל, "עד כמה היתה המפלגה הנאצית מפלגה אנטישמית לפני 1933?", בתוך: עודד היילברונר (עורך), יהודי ויימאר – חברה במשבר המודרניות 1918-1933, ירושלים תשנ"ד, עמ' 294-318.

⁸² לאחרונה מתחיל חוקר גרמני צעיר, כריסטוף דיקמן, שלמד עברית, לשלב את המחקר הישראלי בעבודותיו. ראה למשל: Christoph Dieckmann, *Der Krieg und der Ermordung der litauischen Juden*, in: Ulrich Herbert (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945*, p. 307, note 47. ובו בזמן ספרו המונומנטלי של אוטו דב קולקה על הנציגות הארצית של יהודי גרמניה, שנתפרסם בגרמנית והוא חלק מפרויקט גדול יותר המשלב את המדיניות האנטי-יהודית והתגובה היהודית, כבר זוכה עתה להדים של ממש במחקר הגרמני. ראה: Otto Dov Kulka (ed.), *Deutsches Judentum unter dem Nationalsozialismus, Band 1: Dokumente zur Geschichte der Reichsvertretung der deutschen Juden 1933-1939*, Tübingen 1997.

⁸³ יעל פלד, קרקוב היהודית 1939-1943: עמידה, מחתרת, מאבק, תל-אביב תשנ"ג; שרה בנדר, מול מוות אורב: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה 1939-1943, תל-אביב תשנ"ו; תקווה פתל-כנעני, זו לא אותה גרודנה, ירושלים תשס"א; מיכל אונגר, החיים הפנימיים בגטו לודז' 1940-1944, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ח; עבודת הדוקטור של דוד זילברקלנג על לובלין עדיין בשלבי כתיבה. אפשר אולי לשייך למסגרת זאת גם את עבודת הדוקטור של שמואל ספקטור, שואת יהודי ווהלין 1941-1944, ירושלים תשמ"ו, עבודה הסוקרת אזור על גטאותיו.

⁸⁴ ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד, תל אביב תשל"ז; יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכיליון, תל אביב תשל"ו;

⁸⁵ על אלה יש להוסיף עבודות בעלות אותה מגמה שנכתבו ונכתבים בשנים האחרונות בהדרכת מנחים אחרים: דן זייץ, "גטו מינסק ותולדותיו לאור התיעוד החדש", עבודת גמר לתואר מ"א, המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ט; ועבודת הדוקטור של אהרן עינת על "החיים הפנימיים בגטו וילנה", הנכתבת באוניברסיטה העברית בהדרכתה של פרופ' דליה עופר.

⁸⁶ לני יחיל, השואה: גורל יהודי אירופה 1932-1945, ירושלים ותל-אביב תשמ"ז. כאמור הספר תורגם גם לאנגלית (1990) ולגרמנית (1998).

⁸⁷ Yehuda Bauer, *A History of the Holocaust*, New York 1982. כמו כן פרסמה האוניברסיטה הפתוחה קורס מקיף על השואה בעריכת כותב הדברים האלה, ראה דן מכמן (עורך), כימי שואה ופקודת, יחידות 1-12, תל-אביב תשמ"ג-תשנ"ב. ספרו של נתן עק, שואת העם היהודי באירופה, תל-אביב תשל"ה, לא יכול להיחשב כמחקר, ואכן לא השאיר שום רישום על חקר השואה והוראתה.

⁸⁸ Uriel Tal, "Political Faith" of Nazism Prior to the Holocaust (Annual Lecture of the Jacob M. and Shoshana Schreiber Chair of Contemporary Jewish History), Tel Aviv University, Tel-Aviv 1978; Idem, *Structures of German "Political Theology" in the Nazi Era* (Second Annual Lecture of the ...Schreiber Chair...), Tel Aviv University, Tel-Aviv 1979.

ישראלי אחד, שאול פרידלנדר, רכש לו מעמד מיוחד. פרידלנדר נע בעצמו בין מעגלי המחקר הלשוניים-תרבותיים השונים – המעגל הגרמני, הצרפתי, האנגלי והישראלי-עברי, וספריו ניתרגמו לכל הלשונית הללו והטביעו חותם של ממש על כל מעגלי המחקר. השפעתו נובעת ראשית כל מן הגישות המיוחדות שפיתח והנושאים שעסק בהם – הוא הקדים ועסק בכנסייה הקתולית ויחסה ליהודים, בדק את דרך הפסיכו-היסטוריה באמצע שנות השבעים, ניסה להתחקות אחר כוח המשיכה של הנאציזם באמצעות דימויו ("קיש"), הרבה בבדיקת נתיבי הזיכרון הקולקטיבי של השואה, ולאחרונה סיכם את החלק הראשון של השקפתו הכוללת.⁹⁰ לסגנון כתיבתו הסוחף והמיוחד – הספרותי-כמעט – של פרידלנדר יש חלק חשוב במוניטין שרכש לו כמו גם לניידותו הגיאוגרפית הגדולה. פרידלנדר הוא היחיד כמעט שאינו נתקל בחומות הלשון המפרידות בין המעגלים הלשוניים-תרבותיים השונים שהזכרתי ולכן השתלבותו והשפעתו ניכרים בכל המעגלים.⁹¹ ובכל זאת, עיון במחקרו האחרון שראה אור יגלה שפרידלנדר מייצג פחות את המחקר הישראלי ויותר את שלושת מעגלי המחקר האחרים. שכן, אותם ההיבטים הייחודיים למחקר הישראלי – אלה של החיים היהודיים הפנימיים המאורגנים המבטאים את המשכיות של ההיסטוריה היהודית – אינם מוצאים כמעט ביטוי בסיפר שלו. בשנות השמונים וראשית שנות התשעים, משהגיע דור ה"צברים" – ילידי הארץ – לשלב המחקר, הצטמצמה ידיעת השפות, ובשל כך נסתמנה נטייה לכיוונים מחקרניים דומים מאוד לאלה של המעגל האנגלופוני, מעגל שהשפעתו על המחקר הישראלי ממילא הלכה וגדלה. החוקרים הישראלים הרבו לעסוק בחקר היישוב והשואה, חקר הארצות החופשיות דוברות האנגלית והשואה, ולאחרונה – חקר שארית הפליטה והשפעת השואה על מדינת ישראל.⁹² אמנם, בשנים האחרונות מבשיל דור של חוקרים צעירים שבאו עם גל העלייה ממזרח אירופה, והם פונים לחקור בתחום הגאוגרפי הזה, שאכן עוד זקוק למחקר יסודי. אך מה תהיה מידת השפעתו – עניין זה עדיין לא ברור.

סיכום

במשך מחצית המאה שחלפה מאז תום מלחמת העולם השנייה התפתח חקר השואה לא רק בהשפעת מצאי של תיעוד ופתיחת ארכיונים או אסכולות של חוקרים מובילים, אלא במידה רבה בהשפעתו של נתון תרבותי – ידיעת הלשון, ומעמדן של לשונות תרבות מרכזיות בעולמנו. בתוך המעגלים הלשוניים-תרבותיים השונים התפתחו "חקרי שואה" בעלי אופי שונה, שאפשר לחלקם חלוקה גסה על-פי החלוקה הרווחת בחקר השואה: מעגל המחקר הגרמני עוסק בעיקרו ב"רודפים" (או "הרוצחים" או "פושעים"), מעגל המחקר הישראלי עוסק בעיקר ב"קרבת", מעגל המחקר הצרפתי מדגיש ביותר את ה"משקיפים" תחת שלטון הכיבוש הנאצי (אם כמשתפי פעולה, אם כמצילים), ומעגל המחקר האנגלי מקדיש מקום נרחב לסוגיית ההצלה ומעשיהן של הממשלות בעולם החופשי. כל המעגלים מושפעים מזיכרון קולקטיבי וסדר יום עכשווי שונים. אכן, הגבולות אינם הרמטיים: יש חוקרים הפועלים במעגלים שונים ומחקריהם מיתרגמים משפה לשפה. אך מתברר שחלקם קטן יחסית והשפעתם מוגבלת. רק לעתים נדירות מתפרסם מחקר שמשאיר רישום עמוק על כל המעגלים, כגון חיבורו של הילברג מראשית שנות השישים, או ספרו הבעייתי של גולדהגן מאמצע שנות התשעים.

⁸⁹ ראה בעיקר Steven Aschheim, *Culture and Catastrophe. German and Jewish Confrontations with National Socialism and Other Crises*, New York 1996. גם צבי בכרך עסק בתחומים האלה, אך רוב מחקריו אלה של בכרך נשארו בעברית (בגרמנית ובאנגלית פורסמו בעיקר מחקריו על האנטישמיות בגרמניה). ראה צבי בכרך, *תפיסת האדם באידיאולוגיה הנאצית*, תל-אביב תשנ"ו.

⁹⁰ שאול פרידלנדר, *גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933-1939*, תל-אביב תשנ"ה (ובעמ' 474-473 פרטים של מחקריו המרכזיים האחרים).

⁹¹ על סגולות כתיבתו של פרידלנדר והשפעתו ראה Steven E. Aschheim, "On Saul Friedländer", in: *Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory. In Honor of Saul Friedländer on His Sixty-Fifth Birthday* (special issue of *History and Memory*, vol. 9, nrs. 1-2 [Fall 1997]), pp. 11-46; Conny Kristel, "Saul Friedländer", in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45*, vol. 6 (1995), pp. 272-285.

⁹² הספרות הזאת היא ענפה מאוד ולא כאן המקום לפרט, אך ראוי לציין שחוץ מעניין השפות בולט מקומן של החוקרות העוסקות בנושאים האלה בהשוואה לנושאים אחרים: דליה עופר, דינה פורת, חוה אשכולי, יהודית באומל, אביבה חלמיש, עידית זרטל, אניטה שפירא, עירית קינן, חגית לבסקי ועוד. נראה שלקושי החברתי המיוחד של נשים נשואות לצאת למחקר בחו"ל יש השפעה על בחירת הנושאים הללו.

בין הניסיונות המעטים – שהצליחו – ליצור במות של הידברות בין-לאומית קבועה ויצירה משותפת בין כל מעגלי המחקר הנזכרים בולטים מפעליהם של ישראל גוטמן ויהודה באואר – כל אחד לחוד (גוטמן ביזמה ובביצוע של מפעל האנציקלופדיה של השואה, שכינס יחדיו חוקרים מכל העולם, ותוצרתו תורגמה לשפות המרכזיות; באואר בייזום כתב העת *Holocaust and Genocide Studies*, בכינוס הגדול *Remembering for the Future* שנערך ב-1988, ובקשרים ענפים אחרים שיצר) ושניהם ביחד (כגון בהקמת "המכון הבינלאומי לחקר השואה" ביד ושם, המצליח למשוך מזה חמש שנים חוקרים מבוססים וצעירים מכל העולם ולהפגישם זה עם זה ועם המחקר הישראלי – וכבר נראו פירות השפעת הדבר על חוקרים אחדים).⁹³ ועל כך ראוי שיבזכרו במיוחד שני החוקרים האלה שהמאמר הזה מוקדש להם.

מקור: *השואה הייחודי והאוניברסלי, ספר יובל ליהודה באואר, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, עורכים, יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 8-37.*

⁹³ כך, למשל, ניכרים שינויים בגישותיה של החוקרת סוזנה היים מאז ביקורה ביד ושם; גם למפגשים של קבוצת חוקרים צעירים מהגל החדש בגרמניה עם חוקרים ישראלים ביד ושם ב-17 במרס 1999 ובפרייבורג במאי 2000 נודעה הצלחה גדולה.